

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА імені В. М. Корецького

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КРУГОВИЙ ДМИТРО СЕРГІЙОВИЧ

УДК 342.4

342.951:88.755(477)

ДИСЕРТАЦІЯ
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА
СПРАВЕДЛИВИЙ СУД В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Спеціальність 081 «Право»
Галузь знань 08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі права
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Д.С. Круговий

Науковий керівник: **АНТОНОВ Володимир Олександрович**, доктор
юридичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу
конституційного та муніципального права Інституту держави і права імені
В. М. Корецького НАН України

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Круговий Д.С. Конституційно-правові засади реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії (081 – Право). Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Київ, 2026.

Дисертацію присвячено комплексному вивченню конституційно-правових засад реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану в Україні.

У першому розділі «Теоретико-правові питання становлення концепції справедливого суду в незалежній Україні» здійснено загальнотеоретичну характеристику права на справедливий суд та його елементів, а також досліджено специфіку правового регулювання права на справедливий суд в Україні, зокрема у контексті міжнародних стандартів.

Аргументовано, що право на справедливий суд охоплює широкий спектр процесуальних гарантій – від принципу рівності сторін і змагальності процесу, права на публічний розгляд справи упродовж розумного строку, до забезпечення незалежності та безсторонності суддів, а також належної мотивації судових рішень. Такий обсяг гарантій формує багаторівневу структуру цього права, що унеможливорює його звужене тлумачення чи формальне застосування. Тож, відмічено, що забезпечення цього права повинно розглядатися як пріоритет державної політики у сфері правосуддя, а його порушення – як загроза всій системі захисту прав і свобод людини.

Наголошено, що сутність права на справедливий суд передусім полягає у визнанні за кожною людиною гарантованої Конституцією України можливості отримати ефективний судовий захист у такій процедурі, яка забезпечує реальний доступ до представлення та дослідження доказів, рівність процесуальних можливостей сторін, незалежність і безсторонність суду, ухвалення мотивованого рішення та його реальне виконання. Саме як

фундаментальне право людини право на справедливий суд визначає конституційно допустимі межі здійснення правосуддя й орієнтує діяльність держави та судової влади на стандарти верховенства права, юридичної визначеності та ефективності захисту. Зазначене право не зводиться до формальної можливості звернутися до суду чи отримати рішення для статистики. Його зміст становить гарантія належної якості судової процедури, яка, з однієї сторони, стримує свавільну дискрецію публічної влади, а з іншої – покладає на державу позитивні обов'язки щодо створення та підтримання організаційних, кадрових, фінансових і технічних умов, необхідних для реальної здійсненості судового захисту.

Запропоновано авторське доповнення понятійно-категоріального апарату завдяки тлумаченням, серед яких доцільно виділити насамперед наступні: 1) «право на справедливий суд»; 2) «суд»; 3) «справедливість»; 4) «справедливість у правосудді»; 5) «конституційне обмеження прав і свобод людини».

Вказано, що сучасне регулювання права на справедливий суд в Україні має виразні сильні сторони, що структурно укріплюють правопорядок. Передусім, конституційне закріплення ключових гарантій справедливого судочинства створює найвищий рівень правового захисту, робить дотримання цих гарантій обов'язковим для всіх органів публічної влади та забезпечує їхню стабільність і пріоритетність у системі права. Водночас імплементація приписів статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод разом із усталеною практикою ЄСПЛ гармонізує національне судочинство з європейськими стандартами, підвищує його легітимність і зміцнює суспільну довіру до правосуддя із застереженням щодо тимчасових обмежень, зумовлених воєнним станом. Інституційно цю рамку підтримують реформи судової влади, а саме конкурсний добір і кар'єрне просування суддів, дієві дисциплінарні механізми та зростаюча відкритість діяльності судів, що у своїй сукупності на практиці гарантують незалежність і безсторонність як необхідні умови справедливого розгляду.

Важливою опорою стала й цифрова модернізація, адже єдина судова інформаційно-телекомунікаційна інфраструктура та її модулі – «Електронний кабінет», «Електронний суд», підсистема відеоконференцзв'язку – перетворюють конституційні приписи (зокрема статті 55, 124 і 129) на щоденну практику доступу до правосуддя, забезпечуючи ідентифікований дистанційний доступ, електронне подання й отримання процесуальних документів та участь у засіданнях онлайн. За умов воєнного стану ця інфраструктура підтримує безперервність судового розгляду, включно з можливістю участі осіб, позбавлених волі, через відеозв'язок, тоді як передбачений законом паперовий резервний канал у разі знеструмлення чи технічних збоїв охороняє невід'ємність права на суд навіть за надзвичайних обставин.

У другому розділі «Особливості реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану в Україні» досліджено право на справедливий суд в умовах правообмежень, зумовлених введенням воєнного стану, проаналізовано вплив воєнного стану на розвиток судової практики, а також розкрито концептуальні основи оптимізації реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану.

Наголошено, що право на справедливий суд у період воєнного стану стає показником життєздатності конституційного порядку, а саме чи здатна держава застосовувати інструменти правообмежень без підриву сутнісного змісту цього права, чи спроможна вона інституційно витримати виклик війни, не допустивши нормалізації надзвичайності та девальвації правових цінностей. Саме наукове осмислення цих питань дозволяє виробити комплексні підходи до оптимізації правового механізму, який забезпечує одночасно і захист держави, і захист людини.

Констатовано, що воєнний вимір реалізації права на справедливий суд не зводиться до окремих недоліків, а виявляє системну трансформацію у самій конфігурації конституційних гарантій. В основі цього зсуву лежить багаторівнева неузгодженість: на нормативному рівні – нестиковки між

конституційними приписами про частковість і тимчасовість обмежень та сукупністю підзаконних і спеціальних процесуальних нормативних приписів; на інституційному – уразливість організаційної спроможності судів до безпекових ризиків і релокацій; на юрисдикційно-доступовому – невизначеність територіальних переліків і логістичні бар'єри для учасників процесу; на процесуально-гарантійному – звуження судового контролю під впливом «особливих режимів» досудового розслідування, що загострює ризики для презумпції невинуватості, раннього та ефективного доступу до захисника, конфіденційності комунікації адвоката з клієнтом і мовних гарантій; на легітимаційно-підзвітному – вимушені обмеження публічності без достатніх компенсаторів прозорості та мотивованості.

Обґрунтовано, що у практичній площині оптимізація реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану постає як інституціоналізований цикл, що включає планування, застосування, перевірку та корекцію правових механізмів. На законодавчому рівні оптимізація передбачає закріплення чітких критеріїв пропорційності для кожного виду процесуальних обмежень, установлення строків дії тимчасових винятків із обов'язковим механізмом їх перегляду. У процесуальних кодексах це має втілюватися через відсилання до офіційних переліків територій, що дозволяє автоматично відновлювати територіальну підсудність після деокупації, а також визначати перехідні періоди для поновлення пропущених процесуальних строків. У сфері кримінальної юстиції йдеться про запровадження обов'язкової наступної судової перевірки ключових рішень прокурора, закріплення мінімальних стандартів конфіденційних дистанційних побачень «адвокат – підзахисний», створення централізованих реєстрів перекладачів із гарантованим державним фінансуванням. У сфері виконання судових рішень удосконалення відповідних механізмів має передбачати перенесення ризиків об'єктивної неможливості виконання з приватної особи на державу, зокрема шляхом застосування компенсаційних та інших законодавчо передбачених правових засобів. У площині публічності

важливим є застосування альтернативних форм відкритості – анонімізованих рішень, відстроченого оприлюднення, підвищених стандартів мотивування, які забезпечують легітимність судової влади в умовах обмеженого доступу громадськості. Вказане повинно ґрунтуватися на багаторівневій системі підзвітності та показників ефективності.

Ключові слова: Конституція України, конституційне право, права людини, право на справедливий суд, парламент, президент, правосуддя, Конституційний Суд України, забезпечення реалізації, безпека і захист, законодавство, стандарти, воєнний стан, демократія, обмеження, верховенство права, суверенітет, євроінтеграція.

SUMMARY

Kruhovi D.S. Constitutional and legal principles of the implementation of the right to a fair trial under martial law in Ukraine. – Qualifying scientific work on manuscript rights. Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 – Law. V. M. Koretsky Institute of State and Law of NAS of Ukraine, Kyiv, 2026.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of the constitutional and legal principles of the implementation of the right to a fair trial under martial law in Ukraine.

The first section, “Theoretical and legal issues of the formation of the concept of a fair trial in independent Ukraine,” provides a general theoretical characterization of the right to a fair trial and its elements, and also examines the specifics of the legal regulation of the right to a fair trial in Ukraine, in particular in the context of international standards.

It is argued that the right to a fair trial encompasses a wide range of procedural guarantees – from the principle of equality of arms and adversarial proceedings, the right to a public hearing within a reasonable time, to ensuring the independence and impartiality of judges, as well as proper motivation of judicial decisions. Such a volume of guarantees forms a multi-level structure of this right, which makes it impossible to narrowly interpret or formally apply it. Therefore, it is emphasized that ensuring this right should be considered a priority of state policy in the field of justice, and its violation – as a threat to the entire system of protection of human rights and freedoms.

It is emphasized that the essence of the right to a fair trial lies in establishing constitutional limits to the method of administering justice and in recognizing for each person a procedural environment in which his arguments will be heard, evidence assessed, and the decision – explained and enforceable. The specified right is not reduced to the possibility of going to court or simply obtaining a formal decision, but its content consists in the guarantee of a high-quality judicial process,

which limits the discretion of the state authorities and at the same time imposes on them positive obligations to ensure organizational, personnel, financial and technical nature.

The author's addition to the conceptual and categorical apparatus is proposed due to interpretations, among which it is advisable to highlight primarily the following: 1) "right to a fair trial"; 2) "court"; 3) "justice"; 4) "fairness in justice"; 5) "constitutional restriction of human rights and freedoms".

It is indicated that the modern regulation of the right to a fair trial in Ukraine has distinct strengths that structurally strengthen the rule of law. First of all, the constitutional enshrinement of key guarantees of a fair trial creates the highest level of legal protection, makes compliance with these guarantees mandatory for all public authorities and ensures their stability and priority in the legal system. At the same time, the implementation of the provisions of Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, together with the established case-law of the ECHR, harmonizes the national judiciary with European standards, increases its legitimacy and strengthens public trust in justice, subject to the temporary restrictions imposed by martial law. Institutionally, this framework is supported by reforms of the judiciary, namely competitive selection and career advancement of judges, effective disciplinary mechanisms and increasing openness of the courts, which together guarantee in practice independence and impartiality as necessary conditions for a fair trial. Digital modernization has also become an important pillar, as the unified judicial information and telecommunications infrastructure and its modules – "Electronic Cabinet", "Electronic Court", videoconferencing subsystem – transform constitutional provisions (in particular Articles 55, 124 and 129) into the daily practice of access to justice, ensuring identified remote access, electronic submission and receipt of procedural documents and participation in online sessions. Under martial law, this infrastructure supports the continuity of judicial proceedings, including the possibility of participation of persons deprived of their liberty via video link, while the paper backup channel provided for by law in the

event of a power outage or technical failures protects the inalienability of the right to a court even in extraordinary circumstances.

The second section, “Features of the implementation of the right to a fair trial under martial law in Ukraine,” examines the right to a fair trial under restrictions on rights caused by the introduction of martial law, analyzes the impact of martial law on the development of judicial practice, and also reveals the conceptual foundations of optimizing the implementation of the right to a fair trial under martial law.

It is emphasized that the right to a fair trial during martial law becomes an indicator of the viability of the constitutional order, namely, whether the state is able to apply instruments of legal restrictions without undermining the essential content of this right, whether it is able to institutionally withstand the challenge of war, without allowing the normalization of emergency and the devaluation of legal values. It is the scientific understanding of these issues that allows us to develop comprehensive approaches to optimizing the legal mechanism that provides both state protection and human protection.

It is stated that the military dimension of the implementation of the right to a fair trial is not reduced to the sum of individual difficulties, but reveals a systemic shift in the very configuration of constitutional guarantees. This shift is based on a multi-level imbalance: at the normative level – inconsistencies between constitutional provisions on the partiality and temporary nature of restrictions and a cascade of subordinate and special procedural regulations; at the institutional level – the vulnerability of the organizational capacity of courts to security risks and relocations; at the jurisdictional and access level – the uncertainty of territorial lists and logistical barriers for participants in the process; at the procedural and guarantee level – the compression of the judicial "buffer" of control under the influence of "special regimes" of pre-trial investigation, which exacerbates the risks for the presumption of innocence, early and effective access to a defense attorney, the confidentiality of lawyer-client communication, and language

guarantees; on the legitimization-accountability level – forced restrictions on publicity without sufficient compensators of transparency and motivation.

It is substantiated that in the practical plane, the optimization of the implementation of the right to a fair trial under martial law appears as an institutionalized cycle, which includes planning, application, verification and correction of legal mechanisms. At the legislative level, optimization involves establishing clear proportionality criteria for each type of procedural restrictions, establishing the terms of validity of temporary exceptions with a mandatory mechanism for their review. In procedural codes, this should be implemented through references to official lists of territories, which allows for the automatic restoration of territorial jurisdiction after de-occupation, as well as determining transitional periods for the renewal of missed procedural terms. In the field of criminal justice, this includes the introduction of mandatory subsequent judicial review of key prosecutor decisions, the establishment of minimum standards for confidential remote meetings between lawyers and clients, and the creation of centralized registers of translators with guaranteed state funding. In the field of enforcement of court decisions, optimization should be based on mechanisms that shift the burden of objective impossibility of enforcement from an individual to the state through compensatory and other models. In the field of publicity, it is important to use alternative forms of openness – anonymized decisions, delayed publication, increased standards of motivation, which ensure the legitimacy of the judiciary in conditions of limited public access. This should be based on a multi-level system of accountability and performance indicators.

Keywords: Constitution of Ukraine, constitutional law, human rights, right to a fair trial, parliament, president, justice, Constitutional Court of Ukraine, ensuring implementation, security and protection, legislation, standards, martial law, democracy, restrictions, rule of law, sovereignty, European integration.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ,

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Круговий Д.С. Елементи конституційного права на справедливий суд. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 9. 536 с. С. 514-517. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/124>
2. Круговий Д.С. Наукова інтерпретація права на справедливий суд. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 12. 715 с. С. 708-711. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/166>
3. Круговий Д.С. Окремі проблеми забезпечення неприпустимості обмеження права на судовий захист в умовах воєнного стану. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Право*. Вип. 88 : Ч. 1. 2025. 443 с. С. 146-151. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.20>
4. Круговий Д.С., Антонов В.О. Право на справедливий суд: щодо виду нормативного акту про відступ України від міжнародно-договірних зобов'язань. *Науково-практичний журнал «Європейські Перспективи»* 2025. № 4. 619 с. С. 17-22. DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.4.3>

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Kruhoviyi D.S. Advantages and disadvantages of the current state of legal regulation of the right to a fair trial in Ukraine. KELM (Knowledge, Education, Law, Management). 2025. № 2 (70). 224 p. P. 153-158.
6. Круговий Д.С. Конституційно-правові засади реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану в Україні: постановка проблеми. Політика та право в умовах дії воєнного стану: пошук рішень: збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 23 квітня 2024 р.) / за заг. ред. П. В. Горінова ; Навчально-науковий інститут права та політології УДУ імені Михайла Драгоманова. Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024. 399 с. С. 288-290.

7. Круговий Д.С. Особливості використання судом власної електронної адреси учасника справи як альтернативного засобу комунікації. *Правові засади організації та здійснення публічної влади* : збірник тез VII Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої світлій пам'яті доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова (м. Хмельницький, 17 травня 2024 р.). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. 255 с. С. 119-122.

8. Круговий Д.С. Об'єктивний критерій визначення безсторонності суду як структурного елементу права на справедливий суд. *Право і правоохоронна діяльність: актуальні проблеми та перспективи розвитку* : матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 5 грудня 2024 р.). Полтава, 2024. 229 с. С. 22-24.

9. Круговий Д.С. Щодо порядку встановлення причинно-наслідкового зв'язку між загибеллю військовослужбовця України та збройною агресією. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення* : збірник матеріалів Науково-практичного круглого столу, присвяченого 76-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 10 грудня 2024 р.). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. 182 с. С. 67-69.

10. Круговий Д.С. Розвиток цифровізації державних послуг у сфері судочинства в умовах воєнного стану. *Науковий вимір осмислення та пошуку оптимальних моделей розвитку України: маркетинговий, економічний, фінансовий, управлінський та правовий аспекти* : збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 19 березня 2025 р. Київ : Академія праці, соціальних відносин та туризму / За заг. ред.: Н. В. Писаренко, В. Б. Сухомлин, Київ. 2025. 378 с. С. 349-351.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ СПРАВЕДЛИВОГО СУДУ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ..	28
1.1 Поняття та основні елементи права на справедливий суд	28
1.2 Правове регулювання права на справедливий суд в Україні.....	57
1.3 Право на справедливий суд у контексті міжнародних стандартів.....	71
Висновки до Розділу 1.....	86
 РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	91
2.1 Право на справедливий суд в умовах правообмежень, зумовлених введенням воєнного стану.....	91
2.2 Вплив воєнного стану на розвиток судової практики.....	119
2.3 Проблеми реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану.....	134
2.4 Концептуальні основи оптимізації реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану.....	151
Висновки до Розділу 2.....	173
ВИСНОВКИ.....	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	184
ДОДАТКИ.....	210

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Для кожної держави, що позиціонує себе, як правова, завдання щодо створення ефективного та доступного механізму судового захисту прав, свобод та інтересів особи у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом, є першочерговим і водночас, із об'єктивних причин, завданням вкрай непростим.

У цьому контексті Україна, безумовно, не є виключенням. Перед Україною, як правовою державою (ст. 1 Конституції України) та суб'єктом виконання міжнародно-правових зобов'язань, що походять з міжнародних договорів у сфері прав людини, з перших днів здобуття незалежності поставали численні виклики, які, хоча й з різним ступенем успішності, але все ж поступово долалися. Одним із вагомих свідчень загального прогресу у вказаному напрямі є осяжна перспектива членства у Європейському Союзі, остаточна реалізація якої, тим не менше, пов'язана з умовою проведення або завершення першочергових реформ у сфері організації діяльності органів державної влади, зокрема, судової.

Саме тому дослідження проблематики прав людини у сфері діяльності органів судової влади вже котрий рік поспіль не втрачає своєї актуальності для представників науки конституційного права, компаративного правознавства, загальної теорії держави і права, судоустрою. Зі здобуттям 24 серпня 1991 року Україною незалежності різноманітні теоретичні аспекти конституційно-правових засад реалізації права на справедливий суд в Україні є незмінним предметом прискіпливої уваги науковців і продовжують залишатися в полі їх дослідницького зору.

Так, результати теоретичного осмислення загальних принципів права та вітчизняного судочинства знайшли своє втілення у працях таких дослідників, як К. А. Бабенко, В. Ф. Бойко, А. З. Георгіца, В.О. Демиденко, Н.В. Камінська, А. М. Колодій, В. В. Кривенко, Р. О. Куйбіда, Л.Р.

Наливайко, Б.В. Малишев, Н.Л. Омельченко, О.В. Стрельцова, А. О. Селіванов, О. В. Скрипнюк, В. С. Стефанюк, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика та ін.

Окремі складові права на справедливий суд досліджувалися у роботах зокрема, В. О. Антонова, М. М. Гімона, Ю. М. Грошевого, О. В. Константого, Г. Р. Крета, О. Р. Куйбіди, А. В. Лужанського, Л. М. Москвич, О. М. Овчаренко, Д. М. Притики, П. М. Рабиновича, М. В. Савчина, Н. Ю. Сакари, Н. П. Сизої, В. В. Сердюка, Н. В. Сібільової, В. Л. Федоренка, В. І. Шишкіна, С. В. Шевчука та інші.

На рівні дисертаційних і монографічних досліджень право на справедливий суд було предметом наукових розробок Г. І. Бережанського («Організаційно-правові засади реалізації права на справедливий суд: порівняльно-правовий аспект», 2018), П. Д. Гуйвана («Право на справедливий суд: сутність та темпоральні виміри за міжнародними стандартами», 2019), О. Б. Прокопенка («Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації», 2011), Є. В. Діденка («Реалізація права на справедливий суд при розгляді справ про адміністративні правопорушення», 2021), І. В. Завальнюка («Конституційні основи забезпечення права на справедливий суд в Україні», 2024).

Значний внесок у теоретичну розробку проблем реалізації права на справедливий суд внесли й іноземні науковці Е. Бредлі, Х. Вульф, Б. Гарт, Р. Гольдман, Д. Гом'єн, М. Де Сальвіа, М. Дженіс, І. Джекоб, Л. Зваак, М. Каппеллетті, Р. Кей, Е. Лентовска, Дж. С. Сесіл, Л. Г. Форер, С. Франковські, Д. Харріс та інші.

Однак, попри значний рівень опрацювання проблематики реалізації права на справедливий суд у вітчизняній та зарубіжній доктрині, впродовж останнього десятиліття Україна зіткнулася з принципово новими конституційно-правовими викликами, зумовленими збройною агресією російської федерації, тимчасовою окупацією частини території України та запровадженням воєнного стану. Ці обставини актуалізували необхідність

адаптації органів публічної влади, зокрема судів, до функціонування в умовах воєнного стану, а також потребу у вжитті організаційно-правових заходів, спрямованих на забезпечення реальної можливості реалізації конституційних прав і свобод людини, включно з правом на справедливий суд, на всій території України, у тому числі щодо тимчасово окупованих територій.

Водночас воєнний стан зумовлює особливий режим реалізації права на справедливий суд, за якого конституційна вимога ефективного судового захисту має забезпечуватися в умовах об'єктивних безпекових та організаційних обмежень. Ці особливості проявляються у трансформації доступу до правосуддя через зміну територіальної підсудності, переміщення та евакуації судів, використання дистанційних форм участі, у переосмисленні принципу публічності судового розгляду з огляду на потреби оборони, охорони державної таємниці та захисту персональних даних, а також у підвищених ризиках порушення вимоги розумних строків через руйнування інфраструктури, перебої комунікацій, кадровий дефіцит і воєнні переміщення учасників процесу. Додаткової складності набуває забезпечення процесуальної рівності та змагальності сторін, коли учасниками справ є військовослужбовці, внутрішньо переміщені особи чи особи, що перебувають на тимчасово окупованих територіях, а також коли ускладнюється реалізація права на правничу допомогу та належне повідомлення про судові дії. За таких умов ключового значення набуває конституційно-правове визначення меж допустимих обмежень окремих гарантій і критеріїв їх пропорційності, аби будь-які відступи, спричинені воєнним станом, не руйнували основу права на справедливий суд і не підміняли його формальними процедурними рішеннями.

Водночас, можна констатувати, що наявність як значного інтересу дослідників до проблематики реалізації права на справедливий суд, так і великої кількості наукових праць на цю тематику, оприлюднених до

введення воєнного стану в Україні, не зумовили широке продовження наукових пошуків у вказаному напрямі.

Принаймні, стосовно конституційно-правових засад реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану в Україні наразі спостерігається недостатній рівень наукової розробленості.

Зокрема, наявність у публічному доступі лише незначної кількості наукових статей, свідчить про те, що, фактично, наукові праці з означеної проблематики мають фрагментарний характер, тоді як комплексні дисертаційні та монографічні дослідження, безпосередньо присвячені конституційно-правовим засадам реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану в Україні, на сьогодні не представлені у правовій доктрині. У зв'язку з цим, а також з огляду на недостатній рівень доктринального опрацювання відповідного кола питань, актуалізується необхідність їх системного теоретико-правового осмислення в межах науки конституційного права. Особливого значення набуває формування цілісного наукового підходу до з'ясування змісту, меж, гарантій та особливостей реалізації права на справедливий суд за умов дії спеціального правового режиму воєнного стану. Наведене вище у сукупності, а також актуальність і масштаби проблематики в цілому, й зумовило вибір теми дисертаційного дослідження.

Попередні праці науковців слугували міцною теоретичною основою, на яку спирається це дослідження конституційно-правових засад права на справедливий суд в умовах воєнного стану. Водночас, з огляду на відмінність їхніх наукових фокусів, постає потреба у самостійному дослідженні, що дає теоретико-правову характеристику сутності та конституційних засад забезпечення цього права в Україні, простежує еволюцію його нормативного закріплення в період незалежності й пропонує сучасні шляхи вдосконалення в умовах воєнного стану.

Емпіричну базу становлять норми національного законодавства, практика Верховного Суду та Конституційного Суду України, а також релевантні рішення ЄСПЛ щодо статті 6 Конвенції.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах планової науково-дослідницької теми відділу конституційного та муніципального права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України: «Український конституціоналізм в умовах війни та повоєнного відродження» (номер державної реєстрації: ЗК0123U104297).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є комплексне конституційно-правове обґрунтування засад реалізації права на справедливий суд в Україні в умовах воєнного стану шляхом доктринального осмислення його змісту, конституційної природи та гарантій забезпечення, аналізу положень Конституції України, національного законодавства, міжнародних стандартів прав людини й практики їх застосування, а також виявлення особливостей, меж і гарантій допустимого обмеження окремих елементів цього права, зокрема в умовах воєнного стану.

Для досягнення поставленої мети у дисертації необхідно виконати наступні завдання:

- розкрити конституційно-правову природу та сутність права на справедливий суд;
- визначити елементи права на справедливий суд;
- дослідити правове регулювання права на справедливий суд в Україні;
- виявити специфіку регулювання права на справедливий суд у контексті міжнародних стандартів;
- окреслити особливості права на справедливий суд в умовах правообмежень, зумовлених введенням воєнного стану;

- визначити вплив воєнного стану на розвиток судової практики щодо забезпечення реалізації права на справедливий суд;
- з'ясувати проблеми реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану;
- сформулювати пропозиції щодо удосконалення реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з реалізацією права на справедливий суд в Україні.

Предметом дослідження є конституційно-правові засади реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану в Україні.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становить сукупність сучасних загальнонаукових і спеціальних теоретико-методологічних підходів, принципів, методів та інструментів наукового пізнання соціально значущих явищ і процесів. За допомогою формально-логічного методу досліджувався понятійно-категоріальний апарат з досліджуваної проблематики, а також завдяки ньому виокремлено сутність, ознаки та елементи права на справедливий суд (підрозділ 1.1). Системно-структурний метод надав можливість вивести перелік особливостей, переваг та недоліків сучасного регулювання права на справедливий суд в умовах воєнного стану (підрозділи 1.2 і 1.3). Метод структурно-функціонального аналізу використано при дослідженні права на справедливий суд в умовах правообмежень, зумовлених введенням воєнного стану та при аналізі впливу судової практики на реалізацію права на справедливий суд (підрозділи 2.1 і 2.2).

За допомогою комплексного методу та методу моделювання виокремлено перспективні напрями вдосконалення конституційного регулювання права на справедливий суд в умовах воєнного стану (підрозділ 2.3 і 2.4). Під час формулювання висновків дисертації автор застосував метод узагальнення.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першою спробою комплексно, з використанням сучасних методів пізнання, з урахуванням новітніх досягнень науки конституційного права дослідити конституційно-правові засади реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану в Україні. За результатами дисертаційного дослідження сформульовано авторські основні положення, які містять елементи наукової новизни. Основними з них є такі:

уперше:

- розкрито комплексний перелік особливостей права на справедливий суд у контексті міжнародних стандартів, якими є наступні: 1) поліцентричність; 2) єдність інституційних вимог до суду і процесуальних гарантій провадження; 3) пряма дія та внутрішня пріоритетність стандартів; 4) субсидіарність; 5) інтеграція з суміжними правами – функціональний зв'язок з різними міжнародними правами; 6) воєнно-гуманітарний аспект – непорушний мінімум справедливого суду для цивільних/військовополонених у збройному конфлікті; 7) процесуальна інклюзивність – посилені процесуальні гарантії для осіб з інвалідністю, меншин, осіб із психосоціальними розладами тощо; 8) електронна трансформаційність – визнання дистанційних форматів (відеоконференції, електронні докази) за умови збереження змагальності, публічності, ідентифікації та безпеки даних;

- проаналізовано класифікацію особливостей впливу воєнного стану на розвиток судової практики щодо забезпечення права на справедливий суд, якими названо такі: 1) доктрина процесуальної безперервності; 2) непорушним визнається інституційний критерій «суд, встановлений законом»; 3) утвердження концепції цифрової публічності як компенсатора обмеженої відкритості; 4) формується «воєнна» модель процесуального строку; 5) акцентується необхідність ієрархічної чистоти дерogaцій; 6) актуалізується легітимацийно-підзвітний вимір судочинства; 7) формування жорсткого стандарту мовної допомоги як невід'ємного елементу гарантій захисту;

- сконструйовано теоретичну основу моделі оптимізації реалізації права на справедливий суд у період воєнного стану, яку формують сім взаємопов'язаних блоків, а саме: аксіологічно-конституційний (верховенство права, людська гідність, недискримінація); інституційно-структурний (суд, встановлений законом; незалежність; доброчесність і несумісність; автоматизований розподіл; фінансово-технічна спроможність); юрисдикційно-доступний (динамічні відсилання до офіційних переліків територій, адаптації для ВПО, військовослужбовців, осіб з інвалідністю, мовні гарантії); процесуально-належний (змагальність, рівність сторін, ранній і ефективний доступ до захисника, конфіденційна дистанційна взаємодія, повна аудіо/відеофіксація, стандарти для перекладачів); матеріалізаційно-виконавчий (компенсаційні моделі, спеціальні реєстри, взаємодія з міжнародними компенсаційними треками); режимно-обмежувальний (періодичний перегляд дерогацій); легітимаційно-підзвітний (анонімізоване оприлюднення рішень, прозорість розподілу справ, статистичні панелі строків, комунікаційні протоколи, дисциплінарні й антикорупційні запобіжники);

- запропоновано доповнити Закон України «Про судоустрій і статус суддів» новою статтею «Плани безперервності правосуддя», що зобов'язує ДСАУ спільно з ВРП затверджувати для кожного суду типовий формат безперервності правосуддя (резервні приміщення та мобільні зали; алгоритми релокації; автономне електроживлення/зв'язок; захищені канали; укриття; порядок щорічних стрес-тестів та публічних аудитів готовності). Зміст такої статті, на нашу думку, має бути наступним: «1. З метою забезпечення стабільного функціонування судової влади, реалізації права кожного на судовий захист, дотримання гарантій незалежного, безстороннього і справедливого суду, встановленого законом, а також забезпечення юрисдикційної безперервності в умовах воєнного стану, надзвичайного стану, збройної агресії, тимчасової окупації території України, надзвичайних ситуацій, істотного пошкодження судової

інфраструктури або інших обставин, що об'єктивно перешкоджають належному функціонуванню суду, у судах України затверджуються плани безперервності правосуддя. 2. План безперервності правосуддя є внутрішнім організаційно-правовим документом суду, що визначає комплекс правових, організаційних, кадрових, матеріально-технічних, інформаційно-комунікаційних та безпекових заходів, спрямованих на забезпечення можливості здійснення правосуддя відповідним судом у разі настання обставин, які унеможливають або істотно ускладнюють його функціонування у звичайному режимі. 3. План безперервності правосуддя не може змінювати встановлену законом юрисдикцію суду, порядок утворення суду, процесуальний статус суддів, правила визначення складу суду, порядок автоматизованого розподілу судових справ, гарантії незалежності суддів, а також процесуальні права учасників судового провадження. Типова форма плану безперервності правосуддя затверджується Державною судовою адміністрацією України за погодженням із Вищою радою правосуддя».

удосконалено:

- поняття права на справедливий суд, під яким запропоновано розуміти гарантоване Конституцією України, національним законодавством та міжнародними нормативно-правовими актами у їх системній єдності фундаментальне суб'єктивне право кожної особи на ефективний судовий захист, що реалізується через розгляд і вирішення її справи судом, установленим законом, незалежним, безстороннім і компетентним, у відкритому (з урахуванням допустимих обмежень) судовому процесі та впродовж розумного строку, на засадах верховенства права, з дотриманням принципів змагальності, рівності сторін і доступу до правосуддя, та завершується ухваленням законного, обґрунтованого і справедливого судового рішення, обов'язкового до виконання, що забезпечує реальну дієвість правосуддя через поєднання індивідуальних процесуальних гарантій, інституційних засад судочинства, принципів матеріальної справедливості та ефективних процесуальних механізмів захисту і виконання судових рішень;

- характеристику елементів права на справедливий суд, які розподілено на наступні групи: 1) аксіологічно-конституційні елементи; 2) інституційно-структурні; 3) юрисдикційно-доступові елементи; 4) процесуально-належні елементи; 5) матеріалізаційно-виконавчі елементи; 6) обмежувальні (режимні) елементи; 7) легітимаційно-підзвітні елементи;

- аналіз ознак права на справедливий суд, серед яких: 1) нормативна подвійна гарантійність – конституційне й міжнародно-правове закріплення з прямою дією стандартів та їх пріоритетом у тлумаченні; 2) легітимність юрисдикції – розгляд судом, встановленим законом, із чітко визначеною компетенцією та належно сформованим складом; 3) інституційна автономія та неупередженість – реальні гарантії незалежності судової влади й безсторонності судді, підкріплені етичними стандартами й процесуальними запобіжниками; 4) процесуальна еквівалентність сторін – рівність у праві бути почутим, доступі до матеріалів, професійної правової допомоги та обов’язок мотивування рішень; 5) цифрова прозорість – відкритий розгляд із пропорційними винятками; легітимні дистанційні формати (відеозв’язок, е-докази) за умови ідентифікації, змагальності та захисту даних; 6) розумний строк і керованість процесу – своєчасний розгляд через активне процесуальне управління і запобігання зловживанням; 7) пропорційність обмежень і недоторканність – корекції можливі лише законом, з легітимною метою й мінімальним втручанням, без посягання на доступ до суду, незалежність, безсторонність і право бути почутим;

- узагальнення системи переваг і недоліків сучасного стану правового регулювання права на справедливий суд в Україні. До переваг віднесено такі: 1) конституційна інституціоналізація права на справедливий суд; 2) європейська інтеграція стандартів правосуддя; 3) інституційне посилення незалежності та публічної підзвітності судової влади; 4) комплексність процесуальних гарантій; 5) цифровізація справедливого судочинства. Серед недоліків наведено наступні: 1) відсутність єдиного законодавчого визначення поняття права на справедливий суд (створює

ризика правової невизначеності у правозастосуванні); 2) розпорошеність і фрагментарність нормативно-правової бази; 3) відсутність ефективної системи контролю за дотриманням права на справедливий суд; 4) обмежена адаптація правових гарантій до умов воєнного стану;

дістали подальшого розвитку:

- обґрунтування, що проблема встановлення причинно-наслідкового зв'язку між смертю військовослужбовця та збройною агресією російської федерації виходить за межі суто процесуальної дискусії й набуває конституційно-правового значення. Йдеться про технічне застосування норм цивільного процесу, а також про забезпечення реальної дії права на справедливий суд як складової верховенства права в умовах війни. Адже від здатності судової системи гарантувати юридичне визнання факту, що прямо пов'язаний з міжнародним збройним конфліктом, залежить як індивідуальна реалізація соціальних і майнових прав членів сімей загиблих, так і більш широкий контекст – формування правової позиції держави у площині міжнародного права, захист її суверенітету та підтримка довіри суспільства до інститутів правосуддя;

- твердження про те, що конституційне обмеження прав і свобод людини – це встановлене Конституцією України, часово обмежене й підконтрольне суду звуження або модифікація змісту чи обсягу здійснення конкретних правомочностей, що переслідує легітимну мету (захист прав інших осіб, національної безпеки, громадського порядку, здоров'я, моралі тощо), є об'єктивно необхідним і пропорційним у демократичному суспільстві, повністю зберігає сутнісне ядро відповідного права, не допускає дискримінації, забезпечує передбачуваність для адресата та супроводжується ефективними процесуальними гарантіями і засобами правового захисту, включно з компенсаторними механізмами реалізації як дистанційна участь, доступ до матеріалів, розумна організація строків та автоматичним відновленням реалізації права після припинення обставин, які стали підставою для його обмеження;

- розуміння, що національна нормативна база права на справедливий суд сформована на кількох взаємопов'язаних рівнях: 1) конституційний рівень – закріплює основоположні принципи верховенства права, незалежності судової влади та виключності здійснення правосуддя судами; 2) спеціальне законодавство – визначає організаційно-правові засади діяльності судів (Закон України «Про судоустрій і статус суддів»), порядок доступу до судових рішень, процедури добору та відповідальності суддів; 3) процесуальне законодавство – детально регламентує порядок здійснення правосуддя та процесуальні гарантії сторін у судовому процесі; 4) міжнародно-правові акти та практика ЄСПЛ – формують стандарти, які мають бути інтегровані у національну систему та застосовуються судами безпосередньо;

- теоретичні положення щодо тлумачення та аналізу сутності категорій справедливості, суду, справедливості у контексті правосуддя, права на справедливий суд в умовах воєнного стану;

- пропозиції щодо оптимізації законодавства у сфері реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені у дисертаційному дослідженні положення у подальшому можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері* – для подальших загальних і спеціальних наукових досліджень теоретичних та практичних проблем реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану;

- у правотворчій діяльності* – при перегляді та вдосконаленні положень Конституції України та Законів України «Про забезпечення права на справедливий суд», «Про судоустрій і статус суддів», «Про правовий режим воєнного стану» та інших нормативно-правових актів у досліджуваній сфері;

- у правозастосовній діяльності* – результати дослідження сприятимуть вдосконаленню практики застосування норм чинного законодавства щодо

конституційно-правового регулювання реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану;

у навчальному процесі – матеріали дисертації можуть використовуватися при підготовці підручників та навчальних посібників з дисциплін «Конституційне право», «Правосуддя», «Права людини» та інших правових дисциплін.

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана здобувачем самостійно з використанням останніх досягнень теорії держави і права, конституційного права. Усі сформульовані в ній положення і висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень автора. У дисертації ідеї та розробки належать автору. Одна публікація «Право на справедливий суд: щодо виду нормативного акту про відступ України від міжнародно-договірних зобов'язань» підготовлена у співавторстві з В.О. Антоновим, особистий внесок дисертанта становить 65 %.

Апробація результатів дисертації. Окремі результати дослідження оприлюднені в 5 доповідях на: Міжнародній науковій конференції «Політика та право в умовах дії воєнного стану: пошук рішень» (м. Київ, 23 квітня 2024 р., тези опубліковано); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Правові засади організації та здійснення публічної влади» (м. Хмельницький, 17 травня 2024 р., тези опубліковано); IX Міжнародній науково-практичній конференції «Право і правоохоронна діяльність: актуальні проблеми та перспективи розвитку (м. Полтава, 5 грудня 2024 р., тези опубліковано); Науково-практичному круглому столі, присвяченому 76-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини «Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення» (м. Хмельницький, 10 грудня 2024 р., тези опубліковано); II Міжнародній науково-практичній конференції «Науковий вимір осмислення та пошуку оптимальних моделей розвитку України: маркетинговий, економічний, фінансовий, управлінський та правовий аспекти (м. Київ, 19 березня 2025 р., тези опубліковано).

Публікації. Найвагоміші положення дисертаційного дослідження викладені автором у 10 наукових публікаціях: у 4 наукових статтях, які опубліковано у вітчизняних наукових фахових виданнях із юридичних наук, 1 стаття у зарубіжному виданні, а також у 5 опублікованих тезах виступів на науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, що логічно поєднані у сім підрозділів, висновків і списку використаних джерел, додатків. **Загальний обсяг дисертації** становить 211 сторінок, з яких: основний текст – 171 сторінка, а також список використаних джерел на 26 сторінках, який нараховує 195 найменувань, додаток – на 2 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ

КОНЦЕПЦІЇ СПРАВЕДЛИВОГО СУДУ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

1.1 Поняття та основні елементи права на справедливий суд

Право на справедливий суд належить до базових конституційних прав людини і громадянина та посідає особливе місце в системі гарантій правової державності й реалізації принципу верховенства права [1, с. 708]. Його зміст не може бути зведений виключно до сукупності процесуальних гарантій, оскільки воно забезпечує юридично гарантовану можливість особи звернутися до суду для ефективного, незалежного, безстороннього та своєчасного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод і законних інтересів.

У цьому аспекті право на справедливий суд виступає елементом правового статусу особи та важливим критерієм суспільної довіри до судової влади, стабільності правопорядку та конституційної легітимності функціонування публічної влади загалом. У конституційно-правовому вимірі справедливість судового розгляду слід розглядати як нормативно визначений і юридично забезпечений стандарт здійснення правосуддя. Такий стандарт має закріплення як у національній правовій системі, так і в міжнародно-правових актах, зокрема у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

В Україні право на судовий захист гарантується Конституцією України та деталізується у відповідному процесуальному законодавстві. Водночас практичне забезпечення цього права й надалі залишається однією з найбільш складних сфер конституційно-правового регулювання, що зумовлено трансформацією судової системи, триваючими реформами у сфері правосуддя, а також впливом внутрішніх і зовнішніх чинників на функціонування судової влади.

Особливої значущості право на справедливий суд набуває в умовах збройної агресії проти України, посилення правової конфліктності, гуманітарних наслідків війни та необхідності відновлення належної діяльності інституцій правосуддя на деокупованих територіях. За таких обставин зазначене право виходить за межі традиційного процесуального розуміння та набуває додаткового конституційно-правового значення. Воно стає одним із показників інституційної спроможності держави забезпечувати дію принципу верховенства права, гарантувати доступ до правосуддя та підтримувати належний рівень правової визначеності навіть за умов спеціального правового режиму і підвищених безпекових ризиків.

Додаткової актуальності дослідження права на справедливий суд набуває у зв'язку з європейською інтеграцією України. Однією з визначальних передумов наближення національної правової системи до стандартів Європейського Союзу є забезпечення незалежності судової влади, її безсторонності, прозорості судових процедур, ефективності судового захисту та реального доступу особи до правосуддя.

Право на справедливий суд забезпечує функціональний зв'язок між формальним закріпленням прав і свобод людини та їх фактичною реалізацією у правозастосовній практиці. За відсутності дієвого механізму судового захисту інші конституційні права і свободи втрачають належний гарантійний зміст і можуть залишатися декларативними положеннями. У зв'язку з цим наукове осмислення змісту, структури та гарантій права на справедливий суд має істотне теоретико-правове і прикладне значення для подальшого розвитку конституційного правопорядку України.

Питання визначення змісту та правової природи конституційного права на справедливий суд тією чи іншою мірою перебувало у полі наукової уваги представників різних галузей юридичної науки. Вагомий внесок у формування теоретико-правових підходів до розуміння цього права здійснили дослідники у сфері конституційного, адміністративного, кримінального процесуального, цивільного процесуального, міжнародного

права, а також загальної теорії держави і права. Серед науковців, праці яких мають значення для розкриття зазначеної проблематики, передусім доцільно виокремити таких: О. В. Андрієвська, В.О. Антонов, Г. І. Бережанський, І. С. Гриценко, Н. М. Грень, І.С. Гриценко, В. В. Городовенко, Ю.М. Грошевий, Є.О. Качанов, М. І. Козюбра, В. В. Комаров, У. З. Коруц, Р.О. Куйбіда, О. А. Кучинська, О.В. Лемак, В. В. Михайленко, Д. М. Притика, М. А. Погорецький, О. Б. Прокопенко, Х.Б. Романів, Н. Ю. Сакара, Н. П. Сиза, О. В. Скрипнюк, С.В. Степанова, О. С. Ткачук, Е. Л. Трегубов, Г.О. Христова, Т. А. Цувіна, Н.В. Шелевер, О. Г. Шило, В. І. Шишкіна та інші.

Незважаючи на наявність значного масиву наукових розробок, проблематика конституційного права на справедливий суд не втратила ані теоретичної актуальності, ані доктринальної дискусійності. Це зумовлено насамперед тим, що більшість існуючих досліджень розкриває відповідне право переважно у контексті суміжних галузей права, зокрема процесуального, адміністративного чи міжнародного правового регулювання, тоді як його власне конституційно-правова природа залишається недостатньо системно осмисленою. Крім того, у науковій літературі право на справедливий суд нерідко аналізується або як складова ширшого права на судовий захист, або через призму окремих його структурних елементів, таких як доступ до суду, незалежність і безсторонність суду, розумні строки розгляду справи, публічність судового провадження чи виконання судового рішення.

Безперечно, зазначені аспекти мають істотне значення для розуміння змісту цього права. Водночас їх фрагментарний розгляд не забезпечує повного розкриття поняття, системних ознак, гарантійного призначення та конституційно-правової сутності права на справедливий суд як самостійного елементу конституційного статусу людини і громадянина.

Взагалі, суд є створений законом і процедурою конституційної легітимації незалежним органом публічної влади, наділений монополією на здійснення правосуддя, покликаний у визначених законом межах

неупереджено вирішувати спори про права та обов'язки, відновлювати порушене право і забезпечувати виконання своїх рішень.

Право на справедливий суд належить до фундаментальних правових цінностей, без яких неможливе належне функціонування сучасної демократичної та правової держави. Рівень його нормативного закріплення, інституційного гарантування та практичного забезпечення безпосередньо відображає стан правової культури суспільства і ступінь зрілості національної правової системи [2, с. 191]. Оцінювання правової культури крізь призму дієвості гарантій права на справедливий суд повною мірою кореспондує із матеріальним розумінням принципу верховенства права. У цьому контексті йдеться насамперед про спроможність держави забезпечити його реальну та ефективну реалізацію.

Така реалізація передбачає функціонування комплексного конституційно-правового механізму, що охоплює незалежність і безсторонність судової влади, рівність учасників судового провадження, дотримання належної правової процедури, доступність ефективних засобів оскарження, а також обов'язковість і своєчасність виконання судових рішень. Наявність і практична результативність цих гарантій дають підстави характеризувати право на справедливий суд не як декларативну норму, а як реально діючий елемент конституційного правопорядку.

Як наголошує С.В. Ромашкін, право на справедливий судовий розгляд є «процесуальним правом кожної людини, чиї права порушені, не визнані чи оспоруються. Суть цього права полягає в тому, що, по-перше, воно є правом для захисту інших прав, а по-друге, це право має власну самодостатню цінність як складовий елемент принципу верховенства права» [3, с. 71]. Право на справедливий суд у конституційному вимірі ми розглядаємо і як можливість звернутися до суду, і як вимогу до держави забезпечити якісний спосіб здійснення правосуддя. Його зміст доцільно розуміти як єдину конструкцію з трьох взаємопов'язаних складових, а саме реального доступу до правосуддя, належної процедури розгляду та результативності у вигляді

обов'язковості й своєчасного виконання рішення. Доступ до суду за відсутності належної процесуальної форми набуває суто декларативного характеру, тоді як дотримання процесуальних вимог без реального виконання судового рішення не забезпечує ефективного судового захисту. Отже, справедливий процес передбачає як рівність правил, так і реальну участь сторін, а саме зрозумілу комунікацію, мовні та цифрові гарантії, процесуальні адаптації для вразливих осіб, завчасне розкриття матеріалів і належну оцінку доказів. Ключовим елементом є мотивованість рішень, адже саме вона робить владу перевіркою, знижує ризики свавілля та підвищує довіру до суду.

Як зазначає Г. О. Христова, «право на справедливий судовий розгляд доцільно відносити до системи позитивних прав людини, тобто таких прав, зміст яких відображає позитивний вимір свободи особи та передбачає необхідність активної організаційної, нормативної й інституційної діяльності держави для їх належної реалізації» [4, с. 22]. Такий механізм охоплює, зокрема, формування незалежного, професійного та доброчесного суддівського корпусу, створення належних організаційно-матеріальних умов для здійснення правосуддя, забезпечення реального доступу особи до правничої допомоги, а також запровадження ефективних процесуальних засобів перегляду й оскарження судових рішень. За відсутності цих складових або у разі їх суто формального функціонування право на справедливий суд втрачає ознаки реального конституційного гарантійного інституту та набуває декларативного характеру, навіть за умови його нормативного закріплення в національному законодавстві.

Так, Т. А. Подковенко обґрунтовує, що право на справедливий суд займає одне з провідних місць серед загальновизнаних прав і свобод людини, адже, будучи базовим принципом механізму захисту прав, воно за своєю суттю гарантує можливість відновлення кожного порушеного права шляхом застосування визначеної законом процедури та відповідних юридичних засобів. Відсутність у держави спроможності забезпечити такий стан справ

означає, що інші права, навіть формально закріплені у національному законодавстві, набувають характеру декларацій або юридичних фікцій, позбавлених реального механізму втілення [5, с. 10]. Справедливий суд формує власний стандарт належного правозастосування, що підлягає перевірці незалежно від результату спору. Зміст відповідного права породжує позитивні організаційні обов'язки держави. Йдеться про здатність судів керовано забезпечувати розумні строки, передбачуваність процесу та якість мотивування. Також, важливо додати, що право на справедливий суд має подвійну спрямованість, а саме вертикальну щодо публічної влади і опосередковано горизонтальну щодо квазіюрисдикційних механізмів і приватних центрів влади, які вирішують спори про права та обов'язки – дисциплінарні органи, арбітраж, саморегулівні структури. У другому випадку застосовними стають базові процесуальні гарантії, тобто право бути вислуханим, неупереджений склад, передбачуваність процедури, належне повідомлення, мотивоване рішення та ефективний доступ до перегляду. Тож, передбачуваний, своєчасний і мотивований судовий процес знижує трансакційні витрати в обігу, підвищує договірну дисципліну та інвестиційну привабливість юрисдикції. Інакше кажучи, це право формує правову інфраструктуру довіри, без якої ринок і публічні послуги функціонують із системною неефективністю.

На переконання С.В. Степанової, належне функціонування судової системи є необхідною передумовою забезпечення формального та реального виміру верховенства права. У цьому контексті саме принцип верховенства права у взаємозв'язку з принципами правової визначеності та належного здійснення правосуддя становить доктринальну й нормативну основу права на справедливий суд. Реалізація цього права має системоутворююче значення для всієї правової системи, оскільки через ефективний судовий захист забезпечується практична охорона та відновлення інших прав і свобод людини [6, с. 29]. Відповідний науковий підхід поглиблює розуміння права на справедливий суд як одного з визначальних елементів конституційного

ладу, правової державності та демократичної організації публічної влади. Він дає підстави розглядати це право не лише як окрему процесуальну гарантію, а як комплексний конституційно-правовий інститут, від ефективності якого залежить реальність усієї системи прав людини. Водночас зазначена позиція актуалізує потребу в послідовному реформуванні судової влади, спрямованому на подолання розриву між нормативно проголошеними гарантіями справедливого судового розгляду та їх фактичним забезпеченням у правозастосовній практиці. Саме тому судова влада має розглядатися як ключовий інституційний гарант верховенства права, правової визначеності та ефективного конституційного захисту особи.

Право як нормативний регулятор суспільних відносин, зокрема у сфері публічно-владної та політико-правової комунікації, виконує впорядковуючу й аксіологічну функцію, оскільки виступає одним із критеріїв визначення справедливого, належного та допустимого у взаємодії між особою, суспільством і державою. З'ясування сутності права потребує встановлення його взаємозв'язку з іншими соціальними явищами, ціннісними орієнтирами суспільства та історико-культурними джерелами формування правового мислення. У правовій доктрині слушно звертається увага на те, що етимологічні витоки відповідної категорії пов'язуються з латинським поняттям *justitia*, яке традиційно асоціюється з правдою, справедливістю та належним правовим порядком. В такому значенні право розглядається першою чергою як нормативний вираз ідеї справедливості, рівності та правомірності. Тому правові приписи, подібно до інших соціальних регуляторів, відображають уявлення суспільства про належну міру свободи, відповідальності, рівності та справедливого балансу інтересів. У цьому контексті показовим є також семантичний зв'язок слова «право» з категоріями «правда», «правильно» та «справедливість» [7, с. 255-256, 193, 263]. Зазначене тлумачення корелює з доктринальними положеннями сучасного конституціоналізму, у межах якого право розглядається як сукупність нормативних приписів та універсальна правова основа досягнення

суспільної згоди. У площині права на справедливий суд це передбачає, що його належне забезпечення потребує узгодженого поєднання юридичної форми та ціннісного змісту, тобто взаємозв'язку правової визначеності й етичної вмотивованості судових рішень.

Як обґрунтовано зазначає Добблер Кертіс, право на справедливий судовий розгляд є базовою та невідчужуваною процесуальною гарантією, без належного забезпечення якої практична реалізація інших прав, передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, фактично втрачає свою ефективність. Така позиція послідовно знаходить підтвердження у практиці Європейського суду з прав людини, який неодноразово наголошував, що зміст цього права не обмежується доступом до суду чи формальним розглядом справи, а охоплює ще і широкий комплекс взаємопов'язаних процесуальних прав та гарантій, спрямованих на забезпечення їх реального й ефективного здійснення [8, с. 10]. Право на справедливий суд включає комплекс процесуальних гарантій, що охоплюють принципи рівності сторін і змагальності судового провадження, право на відкритий розгляд справи в межах розумного строку, забезпечення незалежності та безсторонності суддів, а також обов'язок належного обґрунтування судових рішень. Відповідний зміст відповідного права зумовлює його складну багаторівневу правову природу, що виключає можливість його обмеженого розуміння або суто формального застосування. У зв'язку з цим забезпечення права на справедливий суд має розглядатися як один із пріоритетних напрямів державної політики у сфері правосуддя, а його порушення – як чинник, що негативно впливає на ефективність усієї системи гарантування та захисту прав і свобод людини.

Н. М. Грень, апелюючи до правової позиції Європейського суду з прав людини, викладеної у рішенні у справі «Голдер проти Великої Британії» 1975 року, акцентує, що концепція права на справедливий судовий розгляд позбавляється змістовної та практичної ефективності у разі, якщо вона не включає гарантію розгляду справи по суті. У цьому контексті право на

доступ до суду виступає невід'ємним елементом права на справедливість і розуміється як юридично забезпечена можливість особи безперешкодно ініціювати судовий розгляд без потреби одержання спеціального дозволу, проходження додаткових формалізованих процедур, обов'язкового використання досудових способів урегулювання спору чи виконання інших надмірно обтяжливих для заявника умов [9, с. 134]. Отже, право на справедливий суд втрачає реальне правове значення, якщо воно не гарантує особі безпосередню, дієву та фактичну можливість звернення до суду для вирішення справи по суті. Йдеться про те, що процесуальні гарантії справедливості набувають належного юридичного змісту лише за умови, що судовий захист є доступним для особи від початкового моменту реалізації відповідного права, а не тільки після подолання додаткових формальних чи процедурних перешкод.

Зазначена точка зору засвідчує, що доступ до суду слід розглядати як органічний елемент принципу верховенства права, конституційно закріпленого у статті 8 Конституції України, а також як складову права особи на судовий захист, гарантованого статтею 55 Основного Закону України [10, с. 22, 102]. У цьому зв'язку наукова позиція Н. М. Грень має істотне доктринальне значення для обґрунтування необхідності забезпечення належної відкритості судової системи для громадян та недопущення створення надмірних, формалізованих або штучних перешкод у реалізації права на доступ до правосуддя.

Як обґрунтовано підкреслюють В. В. Комаров, В. А. Бігун та В. В. Баранков, право на справедливий суд доцільно інтерпретувати у двох взаємопов'язаних площинах – широкій та вузькій. У широкому розумінні положення пункту 1 статті 6 Конвенції варто співвідносити з правом на доступ до суду, що реалізується за умови дотримання всієї сукупності процесуальних та організаційних вимог, передбачених цією нормою. У вузькому ж значенні право на справедливий суд, як правило, розуміється як гарантія проведення «справедливої судової процедури», яка включає

забезпечення незалежності та неупередженості суду, публічності судового розгляду та дотримання принципу розумних строків судового провадження [11, с. 71]. Така позиція дозволяє системно поєднати матеріальний і процесуальний аспекти права на справедливий суд у єдиній концептуальній моделі.

О.С. Ткачук аргументовано зазначає, що право на справедливий судовий розгляд належить до процесуальних прав людини, функціональне призначення якого може бути розкрито через два взаємопов'язані аспекти. По-перше, це право виступає юридичним засобом забезпечення та захисту інших прав, у зв'язку з чим воно може розглядатися як своєрідне мета-право. По-друге, воно має самостійну правову й аксіологічну цінність, оскільки становить невід'ємний елемент принципу верховенства права [12, с. 189–190].

Трактування права на справедливий суд як мета-права дає підстави акцентувати його інструментальний характер у системі прав і свобод людини, оскільки воно виконує функцію універсального процесуального механізму захисту, за допомогою якого особа може домагатися ефективного поновлення порушених прав незалежно від їх галузевої чи змістовної природи – політичної, соціально-економічної або особистої немайнової. Водночас самодостатня цінність зазначеного права виявляється у його внутрішньому конституційно-правовому значенні: право на справедливий судовий розгляд є необхідною передумовою функціонування правової держави незалежно від того, чи реалізується воно у конкретному випадку як засіб захисту інших суб'єктивних прав.

Слід зауважити, що така дуалістична інтерпретація набуває особливого значення для України в контексті триваючої судової реформи та системних викликів функціонуванню правосуддя в умовах воєнного стану. З однієї сторони, вона зумовлює необхідність посилення процесуальних гарантій доступу до суду та забезпечення рівності сторін у судовому провадженні. З іншої сторони, вона передбачає утвердження високих стандартів

незалежності, неупередженості та прозорості судової влади як базових конституційно-правових цінностей, що не можуть бути зведені виключно до інструментального призначення.

На думку У. З. Коруц, право на справедливий судовий розгляд доцільно розглядати як фундаментальне суб'єктивне право людини, закріплене в міжнародних і національних нормативно-правових актах, визнане міжнародною спільнотою та таке, що характеризується складною багаторівневою структурою. Зміст цього права охоплює систему універсальних стандартів справедливого судочинства, визначає основоположні засади процесуальної справедливості та включає комплекс гарантій, спрямованих на забезпечення, реалізацію й захист прав, свобод і законних інтересів особи в судовому порядку як на рівні міжнародних, так і національних судових інституцій [13, с. 10]. Наведене розуміння акцентує інтегративну природу права на справедливий судовий розгляд, яке одночасно виконує функцію процесуальної гарантії, становить складову правової культури та виступає міжнародно-правовим стандартом, дотримання якого є обов'язковим для держави, що конституційно ідентифікує себе як правова та демократична.

На думку О.М. Овчаренко справедливість у здійсненні правосуддя можна трактувати як:

- 1) процес реалізації судочинства, що передбачає дотримання справедливих процедур, встановлених процесуальним законодавством;
- 2) комплекс вимог до організації судової системи, яка має бути побудована на принципах незалежності, неупередженості, безсторонності, доступності та законності;
- 3) підсумок судового розгляду, який втілюється у судовому рішенні у конкретній справі та відповідає не тільки нормам матеріального права, а й засадам справедливого розподілу благ у суспільстві [14, с. 23]. Саме тому судові рішення, навіть будучи формально бездоганим з точки зору права,

може втратити свою легітимність у суспільній свідомості, якщо воно суперечить базовим уявленням про справедливість.

Категорію «справедливість» у межах права на справедливий суд доцільно осмислювати не лише як суто юридичний термін, а як міждисциплінарне поняття з виразним філософським і навіть естетичним виміром. У мовно-етимологічному сенсі «справедливість» фіксує вимогу неупередженості рішень і дій, визнання обґрунтованості та гідності позиції кожної особи й надання кожному належного на підставі закону та доброчесності. У ширшому розумінні це безпосередньо узгодження людських взаємин та вчинків із загальноприйнятими моральними і правовими нормами [15, с. 24]. Справедливість в контексті конституційного права варто розкривати через три взаємопов'язані виміри.

Так, нормативний вимір означає, що справедливість задає межі належного правозастосування, зобов'язуючи орган правосуддя дотримуватися принципів пропорційності, послідовності та рівного ставлення. Справедливість виступає мірою передбачуваності, адже що більш стабільною є логіка тлумачення норм і аргументація, то вищою є правова визначеність і довіра до суду. Другим виміром є епістемічний або епістемний, тобто такий, що стосується пізнання та розуміння дійсності. Крізь його призму справедливість у суді сприймається як те, як ми приходимо до істини. Йдеться про чесні правила встановлення фактів, уникнення свідчень під упередженням, подолання прихованої недовіри до вразливих учасників процесу та забезпечення рівної переконливої сили доказів, незалежно від соціального статусу чи комунікативних можливостей сторін. Третій вимір, а саме комунікативно-перцептивний свідчить про форму подання рішення (структура, ясність мови, логіка викладу) має технічне і естетичне значення, адже зрозуміле й внутрішньо узгоджене мотивування підсилює легітимність правосуддя в очах суспільства.

Ю. А. Тобота, у свою чергу, звертає увагу на те, що множинність наукових підходів до розуміння категорії «справедливість» дає змогу

узагальнити її зміст через кілька взаємопов'язаних характеристик. По-перше, справедливість може розглядатися як чесність, доброчесність, неупередженість та об'єктивність у правовідносинах між суб'єктами права, що узгоджуються з моральними і правовими засадами. По-друге, вона виявляється у дотриманні належної пропорційності між характером учиненого правопорушення та мірою покарання, а також між здійсненою трудовою діяльністю і відповідною винагородою. По-третє, справедливість передбачає забезпечення рівності правового статусу учасників правовідносин. У межах останнього аспекту рівність набуває особливого значення в контексті здійснення правосуддя як національними судами, так і міжнародними юрисдикційними органами, оскільки всі сторони процесу повинні бути наділені рівнозначним обсягом процесуальних прав та обов'язків. Відтак науковець доходить висновку, що у процесуально-правовому вимірі поняття «справедливий» слід тлумачити як такий, що є неупередженим, незалежним і об'єктивним, однаковою мірою враховує інтереси всіх учасників судового розгляду без надання будь-кому переваг та відповідає вимогам чинних правових норм [16, с. 66].

Відповідно до наукової позиції Ю.А. Тоботи, справедливість може бути осмислена одночасно як конституційний принцип і як процесуальна гарантія, що надає праву на справедливий судовий розгляд системного та багатовимірного змісту. У такому контексті зазначене право охоплює взаємозв'язок морально-етичних засад, зокрема чесності, доброчесності й неупередженості, матеріально-правових вимог, серед яких пропорційність і рівність, а також процесуальних стандартів, що включають незалежність суду, рівність сторін та об'єктивність судового розгляду.

О.В. Грищук та З.А. Добош наголошують, що справедливість як фундаментальна правова цінність має визначальне значення для розкриття сутності права, становлення його інституційної організації та формування критеріїв, яким має відповідати правове регулювання суспільних відносин у сучасних умовах. На переконання науковців, поєднання, або конвергенція,

принципу справедливості з правом здатне забезпечити його дієвість і, відповідно, засвідчити значущість права як найбільш ефективного засобу соціального регулювання [17, с. 69-72]. Зазначена наукова позиція має істотне теоретико-правове значення, оскільки акцентує на необхідності розуміння судочинства не лише як формально впорядкованої процесуальної діяльності, що відповідає встановленим процедурним вимогам, а й як правового явища, зміст якого повинен ґрунтуватися на внутрішній справедливості. У такому вимірі належне здійснення правосуддя передбачає органічне поєднання юридичної форми з морально-етичними засадами, що узгоджуються із суспільними очікуваннями щодо справедливого судового розгляду та відповідають міжнародно визнаним стандартам правосуддя.

Тому, можемо констатувати, що справедливість у контексті правосуддя – це нормативний стандарт і водночас вимір процесу й результату, що поєднує рівність сторін, пропорційність рішень і передбачуваність правозастосування, забезпечуючи відсутність свавілля та фактичну рівність можливостей у доступі до правової допомоги й захисту прав.

Як зазначає Т.І. Фулей, право на справедливий судовий розгляд має складну, комплексну та інституційно розгалужену правову природу, оскільки його зміст не обмежується окремою процесуальною гарантією, а охоплює широку систему взаємопов'язаних елементів. По-перше, воно включає право на судовий захист, зміст якого становлять гарантії реальної доступності правосуддя, розгляду справи компетентним, належним і неупередженим судом упродовж розумного строку, а також забезпечення справедливості та публічності судового провадження. По-друге, право на справедливий суд інтегрує основоположні засади судочинства, до яких належать верховенство права, законність, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальність та диспозитивність, відкритість і гласність судового розгляду, право на апеляційне й касаційне оскарження судових рішень, а також обов'язковість їх виконання [18, с. 24–52].

Підхід Т. І. Фулей узгоджується з європейськими правовими стандартами, зокрема з підходами до тлумачення статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, сформованими у практиці Європейського суду з прав людини, відповідно до яких право на справедливий судовий розгляд розглядається як цілісний і комплексний правовий стандарт.

І. М. Жаровська та Н. М. Грень обґрунтовано зазначають, що право на справедливий суд у загальному розумінні виступає гарантією для громадян, яка забезпечує можливість отримання справедливого судочинства. Науковці підкреслюють, що реалізація цього права є цілеспрямованим і послідовним процесом трансформації соціальних благ, закріплених у правових нормах, у стан їх потенційного та фактичного використання конкретною особою, результатом чого є захист і поновлення її прав та законних інтересів [19, с. 6]. Зазначена концептуальна основа орієнтована на узгодження національної судової практики з міжнародними стандартами, передусім із практикою Європейського суду з прав людини, та спрямована на забезпечення реальної реалізації права на справедливий суд як ефективного засобу захисту прав і свобод людини.

На думку Ю.В. Побережного, право на справедливий розгляд доцільно концептуалізувати у двох взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих вимірах: 1) як право-гарантію; 2) як право-забезпечення. Право-гарантія можна розглядати як сукупність чинних правових норм, що створюють правову основу для звернення до компетентних органів (передусім до суду) з метою захисту порушених прав та інтересів. Щодо права-забезпечення, то воно охоплює закріплені у матеріальному і процесуальному праві механізми, які дозволяють реалізувати це звернення і досягти фактичного захисту [20, с. 138].

Наведене трактування дозволяє чітко відмежувати декларативний рівень (закріплення у Конституції України і Законах України можливості звернення до суду) від операційного рівня (наявність та дієвість механізмів,

що забезпечують практичну реалізацію цього звернення). Також, з урахуванням міжнародних стандартів, дане розмежування дозволяє адаптувати підходи Європейського суду з прав людини, який неодноразово підкреслював, що право на судовий розгляд не вичерпується виключно правом подати позов, а охоплює весь комплекс гарантій, які забезпечують ефективність судового захисту.

Н. В. Шелевер акцентує увагу, що для уникнення термінологічної плутанини право на справедливий судовий розгляд у вузькому значенні доцільно називати правом на належну судову процедуру [21, с. 73–74]. Відповідне тлумачення дозволяє уникнути змішування широкого конституційно-правового змісту права на справедливий суд, який включає і доступ до правосуддя, і системні гарантії функціонування судової влади, із його процесуальним ядром – гарантіями належної судової процедури. Закріплення терміну «належна судова процедура» для позначення вузького значення цього права допомагає побудувати ієрархічну структуру гарантій: від системного рівня організації судової влади до конкретних процесуальних правил, що забезпечують справедливість розгляду кожної індивідуальної справи.

На думку І. В. Завальнюк, справедливий судовий розгляд може бути охарактеризований як процесуальна діяльність суду щодо здійснення правосуддя, що відбувається за участю сторін із забезпеченням реалізації їх рівних прав та обов'язків і ґрунтується на усталених принципах судочинства [22, с. 51]. Зосередження уваги на співвідношенні прав і обов'язків сторін дозволяє акцентувати змагальну природу судового процесу та функціональне призначення суду як неупередженого суб'єкта правосуддя.

Водночас певною обмеженістю такого підходу є його переважно процесуальна спрямованість, унаслідок чого поза належною увагою залишається ширший інституційний та гарантійний вимір права на справедливий суд. Зокрема, у межах зазначеного розуміння недостатньо розкрито значення структурних гарантій справедливого судочинства, серед

яких незалежність і безсторонність суддів, забезпечення доступу до правосуддя, обов'язковість виконання судових рішень, а також право на апеляційний і касаційний перегляд. Крім того, наведене визначення не містить достатнього акценту на змістовному аспекті справедливості, що охоплює вимоги пропорційності, правової визначеності та належного мотивування судових рішень.

Отже, виходячи з усього вищенаведеного, можемо резюмувати, що право на справедливий суд – це гарантоване Конституцією України, національним законодавством та міжнародними нормативно-правовими актами у їх системній єдності фундаментальне суб'єктивне право кожної особи на ефективний судовий захист, що реалізується через розгляд і вирішення її справи судом, установленим законом, незалежним, безстороннім і компетентним, у відкритому (з урахуванням допустимих обмежень) судовому процесі та впродовж розумного строку, на засадах верховенства права, з дотриманням принципів змагальності, рівності сторін і доступу до правосуддя, та завершується ухваленням законного, обґрунтованого і справедливого судового рішення, обов'язкового до виконання, що забезпечує реальну дієвість правосуддя через поєднання індивідуальних процесуальних гарантій, інституційних засад судочинства, принципів матеріальної справедливості та ефективних процесуальних механізмів захисту і виконання судових рішень.

Сутність права на справедливий суд полягає у встановленні конституційних меж способу здійснення правосуддя та у визнанні за кожною особою процесуального середовища, в якому її аргументи будуть почуті, докази оцінені, а рішення – пояснене й придатне до виконання. Це право не зводиться до можливості звернутися до суду чи просто отримати формальне рішення. Його зміст полягає у гарантії якісного судового процесу, що обмежує дискрецію державної влади і водночас покладає на неї позитивні обов'язки щодо забезпечення організаційного, кадрового, фінансового та технічного характеру.

Також, виходячи з вищевказаного, до ознак права на справедливий суд варто відносити такі:

- 1) нормативна подвійна гарантійність – конституційне й міжнародно-правове закріплення з прямою дією стандартів та їх пріоритетом у тлумаченні;
- 2) легітимність юрисдикції – розгляд судом, встановленим законом, із чітко визначеною компетенцією та належно сформованим складом;
- 3) інституційна автономія та неупередженість – реальні гарантії незалежності судової влади й безсторонності судді, підкріплені етичними стандартами й процесуальними запобіжниками;
- 4) процесуальна еквівалентність сторін – рівність у праві бути почутим, доступі до матеріалів, професійної правової допомоги та обов'язок мотивування рішень;
- 5) цифрова прозорість – відкритий розгляд із пропорційними винятками; легітимні дистанційні формати (відеозв'язок, е-докази) за умови ідентифікації, змагальності та захисту даних;
- 6) розумний строк і керованість процесу – своєчасний розгляд через активне процесуальне управління і запобігання зловживанням;
- 7) пропорційність обмежень і недоторканність – корекції можливі лише законом, з легітимною метою й мінімальним втручанням, без посягання на доступ до суду, незалежність, безсторонність і право бути почутим.

Наведене нами авторське визначення права на справедливий суд створює підґрунтя для науково виваженого аналізу його структурних елементів.

На думку У. З. Коруц, зміст права особи на справедливий судовий розгляд охоплює низку взаємопов'язаних елементів, серед яких публічність розгляду справи, справедливість суддів під час вирішення справи по суті, здійснення судового розгляду впродовж розумного строку, а також незалежність і неупередженість суддів у процесі судового провадження [23,

с. 373]. Така структурна характеристика засвідчує комплексну природу права на справедливий суд. Кожен із зазначених елементів виконує самостійну гарантійну функцію конституційно-правового характеру, тоді як їх сукупність формує універсальний стандарт легітимності здійснення судової влади.

Інший підхід до визначення структури цього права пропонує А. Бучик, яка в його межах виокремлює право на доступ до суду, принцип рівності можливостей, презумпцію невинуватості, а також процедурні гарантії учасників відповідних правовідносин [24, с. 3-4]. У межах такого підходу право на справедливий судовий розгляд постає як реально дієвий юридичний механізм забезпечення належного балансу між публічно-владними інтересами та суб'єктивними правами особи.

Н. М. Грень, своєю чергою, акцентує увагу на таких складових права на справедливий суд, як безсторонність суду, рівність учасників процесу та справедлива, тобто належна, процедура розгляду справи [9, с. 136]. Безсторонність суду в цьому контексті виступає однією з визначальних передумов суспільної довіри до правосуддя та змістовно конкретизує гарантію незалежності суду і суддів. Рівність учасників судового процесу забезпечує реалізацію засади змагальності, тоді як справедлива процедура розгляду справи спрямована на узгодження формального й матеріального вимірів правосуддя.

На основі аналізу міжнародно-правових стандартів і практики Європейського суду з прав людини в науковій літературі сформовано окремі концептуальні підходи до визначення структурних елементів права на справедливий судовий розгляд. Зокрема, Р. Л. Сопільник у дисертаційному дослідженні обґрунтував цілісну систему новітніх теоретико-методологічних положень щодо розуміння права на справедливий суд у площині євроінтеграційного розвитку України.

За результатами ґрунтовного дослідження практики Європейського суду з прав людини науковцем виокремлено такі складові зазначеного права: право на доступ до правосуддя; розгляд справи незалежним і безстороннім судом; забезпечення змагальності сторін; публічність судового провадження; обов'язок суду ухвалювати належно мотивоване рішення; дотримання розумних строків судового розгляду; обов'язковість виконання судових рішень. Крім того, автором запропоновано безпосередньо закріпити право на справедливий суд у статті 55 Конституції України, а також сформульовано низку рекомендацій, спрямованих на вдосконалення механізмів його реалізації в умовах європейської інтеграції України [25, с. 11-13, с. 32-35]. Така позиція засвідчує тенденцію до сприйняття права на справедливий судовий розгляд як системоутворювального інституту конституційного права, у межах якого матеріальні та процесуальні гарантії поєднуються в єдиний нормативно-функціональний комплекс.

У межах наукових досліджень І. Вахліс, аналізуючи зміст статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, обґрунтувала доцільність виокремлення у структурі права на справедливий судовий розгляд трьох взаємопов'язаних компонентів: інституційного, предметного та процесуального. Інституційний компонент передбачає наявність у державі органу, створеного на підставі закону, який є незалежним, неупередженим і наділеним повноваженнями щодо здійснення правосуддя. У більшості національних правових систем таким органом виступає суд.

Справедливий характер судового розгляду може бути забезпечений виключно за умови, що суд функціонує не як засіб реалізації свавільної владної волі, а як законно утворена інституція, що діє автономно та ухвалює рішення відповідно до принципу верховенства права, тоді як судді здійснюють правосуддя не лише у формальній відповідності до букви закону, а й з урахуванням змісту та духу права.

Предметна складова права на справедливий судовий розгляд охоплює фактичну можливість особи звернутися до суду без дискримінаційних,

надмірних або необґрунтованих перешкод, здатних обмежити доступ до правосуддя. Процесуальний компонент, своєю чергою, розкривається через систему прав та обов'язків учасників судового процесу і суду, а також через сукупність вимог до процедури здійснення правосуддя, спрямованих на забезпечення належного балансу між ними [26, с. 430]. Зазначений трикомпонентний підхід дає змогу більш послідовно структурувати конституційно-правовий зміст права на справедливий суд, поєднуючи його організаційний, матеріальний і процедурний виміри.

М. В. Карпенко та Л. В. Котова, здійснюючи аналіз змісту пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, виокремлюють основні структурні елементи права на справедливий судовий розгляд. До таких елементів науковці відносять можливість розгляду справи судом, забезпечення справедливості судової процедури, відкритість судового провадження та публічне проголошення судового рішення, дотримання вимоги розумного строку, незалежність і безсторонність судової інстанції, а також гарантію вирішення справи судом, утвореним відповідно до закону. Водночас автори звертають увагу на те, що в межах сучасного наукового дискурсу зазначене право розглядається як складне комплексне правове явище, зміст якого охоплює доступ до правосуддя, не обтяжений надмірними юридичними чи фінансовими перешкодами; належну й справедливу процедуру судового розгляду; публічний характер судового процесу; здійснення провадження упродовж розумного строку; а також розгляд справи незалежним, безстороннім і встановленим законом складом суду. Такі змістовні компоненти сформовані та конкретизовані передусім у сталій практиці Європейського суду з прав людини [27, с. 107].

Нині у правовій доктрині акцентується, що кожен із зазначених елементів права на справедливий судовий розгляд не має автономного, ізольованого значення, а функціонує у межах єдиної системи взаємозумовлених гарантій. Зокрема, публічність судового провадження позбавляється належної практичної ефективності за відсутності реального

доступу особи до суду, так само як незалежність суду не може повною мірою забезпечити справедливість правосуддя без дотримання вимоги розгляду справи упродовж розумного строку.

Близький за змістом підхід до класифікації елементів права на справедливий судовий розгляд простежується у працях Н. Ю. Сакари [28, с. 13] та Е. Л. Трегубова, який виходить із нормативної конструкції частини першої статті 6 Європейської конвенції з прав людини [29, с. 359]. Водночас у науковій літературі, що ґрунтується на доктринальних підходах Європейського суду з прав людини, сформовано концепцію структурування права на справедливий судовий розгляд через два взаємопов'язані блоки. Перший блок має інституційний характер і охоплює вимоги до суду як органу, що функціонує в умовах демократичного суспільства, а також до його складу під час розгляду конкретної справи. До цього блоку належать гарантії доступу особи до правосуддя, незалежність і безсторонність суду, а також утворення судової установи виключно на підставі закону. Другий блок має процедурну спрямованість і визначає стандарти здійснення правосуддя у конкретному судовому провадженні. Він охоплює вимоги належної, тобто справедливої, процедури розгляду справи, публічності судового процесу та дотримання розумного строку судового розгляду [30, с. 191].

Вказане розмежування інституційних і процедурних складових засвідчує системну природу права на справедливий судовий розгляд, оскільки саме взаємозв'язок організаційної спроможності судової влади та процесуальних гарантій рівності учасників провадження формує належні передумови для реального й ефективного захисту прав особи. У цьому контексті збалансоване поєднання зазначених груп елементів у практиці Європейського суду з прав людини виступає підґрунтям для визначення справедливості як основоположного критерію правосуддя в його конституційно-правовому аспекті.

Наближений підхід в О. Ю. Льошенко. Науковець вважає, що структура права на справедливий суд може бути поділена теж на дві

взаємопов'язані групи елементів. До інституційно-функціональних складників цього права належать:

- а) забезпечення доступу до правосуддя;
- б) гарантії незалежності та неупередженості суду;
- в) принцип гласності та відкритості судового процесу.

Водночас серед процесуальних складників учений виокремлює:

- а) дотримання розумних строків судового розгляду;
- б) змагальність сторін у кримінальному провадженні;
- в) можливість оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності [31, с. 55-56]. Зокрема, акцент на поєднанні відкритості правосуддя та реальної можливості оскарження рішень підкреслює, що справедливість повинна проявлятися у практичній дієвості механізмів судового захисту.

Схожу позицію до поділу на дві групи елементів має О.С. Ткачук [32, с. 85] та Є. О. Качанов, наголошуючи, що інституційні елементи – «це критерії, яким має відповідати як судова система загалом, так і кожен національний судовий орган зокрема. Інституційні складові права на справедливий судовий розгляд доцільно пов'язувати насамперед із засадами судоустрою та внутрішньою організацією функціонування судової влади, а не безпосередньо з процесуальною формою судочинства чи практичним здійсненням правосуддя» [33, с. 25-26].

У контексті наукового осмислення структури права на справедливий судовий розгляд доцільно звернути увагу на те, що в правовій доктрині сформовано декілька альтернативних підходів до класифікації його складових. Поряд із уже розглянутими концептуальними моделями, окремі науковці обґрунтовують можливість поділу елементів цього права на три самостійні групи.

Зокрема, Н. П. Сиза, аналізуючи елементи права на справедливий суд як засади організації та функціонування судової системи, вважає доцільним,

з урахуванням положень міжнародного й національного законодавства, розмежовувати їх залежно від сфери дії на три групи.

До першої групи науковиця відносить організаційно-функціональні засади, які визначають загальні вимоги до побудови судової системи та діяльності судів. Йдеться, зокрема, про законність суду, тобто його утворення відповідно до закону, незалежність суду, його безсторонність, а також забезпечення доступу до правосуддя. Другу групу становлять функціональні засади, що розкривають процесуальні гарантії забезпечення справедливості правосуддя. До них належать розгляд справи упродовж розумного строку, процесуальна рівність сторін, право на правову допомогу, публічність судового розгляду, що охоплює його гласність і відкритість, належна вмотивованість судових рішень, а також обов'язковість їх виконання. Третю групу складають спеціальні засади кримінального провадження, які спрямовані на забезпечення процесуальних гарантій прав обвинуваченого. У цьому контексті виокремлюються презумпція невинуватості, забезпечення права на захист та право особи на безоплатну допомогу перекладача [34, с. 194].

Виокремлення спеціальних елементів, зорієнтованих передусім на сферу кримінального судочинства, засвідчує намагання адаптувати загальнотеоретичні гарантії права на справедливий суд до специфіки окремих видів провадження, у межах яких імовірність порушення прав особи є особливо значною. Отже, відмінність між наведеними вище підходами полягає не лише у ступені деталізації структурних компонентів цього права, а й у різній методологічній спрямованості: від універсального розуміння права на справедливий суд до його галузевої конкретизації.

У правовій доктрині наявні й інші концептуальні підходи, відповідно до яких елементи права на справедливий судовий розгляд пропонується класифікувати не на три, а на чотири окремі групи. Такий підхід свідчить про прагнення науковців до глибшої диференціації та більш точного розкриття змістовної структури цього права. Зокрема, О. Б. Прокопенко обґрунтовує

позицію, згідно з якою право на справедливий суд охоплює інституціональні, органічні, процесуальні та спеціальні елементи.

До інституціональних елементів автор відносить вимоги, що характеризують суд як установу, а саме його незалежність, неупередженість та утворення на підставі закону. Органічним елементом визначається доступ до суду. Процесуальні елементи розкривають вимоги до порядку судового розгляду, зокрема публічність провадження, забезпечення процесуальних прав учасників судового розгляду, рівність сторін і змагальність процесу, розгляд справи упродовж розумного строку, а також виконання остаточного судового рішення. Спеціальні елементи, своєю чергою, знаходять вираження у гарантіях прав осіб у кримінальному провадженні, серед яких презумпція невинуватості, надання достатнього часу й можливостей для ознайомлення з висунутим обвинуваченням, право на захист, правовий захист свідків та забезпечення обвинуваченого допомогою перекладача [35, с. 16].

Такий підхід забезпечує більш послідовне розмежування універсальних і спеціалізованих гарантій права на справедливий судовий розгляд. На відміну від попередніх концептуальних моделей, у яких спеціальні кримінально-процесуальні гарантії фактично включалися до загальної системи процесуальних складових, чотиричленна структура передбачає їх виокремлення в самостійну групу. Це, своєю чергою, сприяє посиленню правового захисту тих учасників судового провадження, які перебувають у найбільш уразливому процесуальному становищі. Зазначене свідчить про певне зміщення наукового акценту від абстрактно-універсального розуміння гарантій справедливого судочинства до їх практико-орієнтованої диференціації в механізмі здійснення правосуддя.

М. А. Погорецький та І. С. Гриценко конкретизують наведену класифікацію і пропонують виокремлювати такі структурні складові права на справедливий судовий розгляд:

«1) інституційні елементи, тобто засади, які визначають організаційні основи судової системи загалом та окремого судового органу зокрема. До них належать утворення суду відповідно до закону, незалежність суду та його безсторонність;

2) організаційно-функціональні елементи, що поєднують вимоги до організаційної побудови й функціонування суду. У цьому контексті йдеться про доступ до правосуддя, рівність сторін, право на правову допомогу, публічність судового розгляду, яка охоплює його гласність і відкритість, а також обов'язковість судових рішень;

3) функціональні елементи, які характеризують процесуальний порядок і правила здійснення правосуддя, зокрема змагальність судового процесу та розгляд справи упродовж розумного строку;

4) спеціальні елементи, що стосуються передусім сфери кримінального процесу та охоплюють презумпцію невинуватості, право на захист і право особи на допомогу перекладача» [36, с. 4-5].

Аналіз дає підстави стверджувати, що зазначена концепція характеризується належною системністю, оскільки дає змогу поєднати базові інституційні засади та спеціальні кримінально-процесуальні гарантії без надмірного дроблення змісту права на справедливий суд. Вона відображає тенденцію до інтеграції універсальних і спеціалізованих складових у єдину структурну модель цього права, що набуває особливого значення в умовах посилення міжгалузевої взаємодії правових інститутів.

Окремий підхід до розмежування елементів права на справедливий судовий розгляд пропонує Г. І. Бережанський, який вважає, що поширені в науковому дискурсі моделі їх класифікації не завжди повною мірою відображають багатовимірність цього правового явища. На його думку, «право на справедливий суд охоплює чотири взаємопов'язані аспекти – змістовний, інституційний, матеріальний і процесуальний, які взаємно доповнюють один одного та формують цілісне комплексне розуміння

досліджуваної категорії через поєднання її внутрішніх і зовнішніх характеристик» [2, с. 193, 195].

Підхід Г. І. Бережанського є науково значущим, оскільки виходить за межі традиційного структурування та пропонує більш інтегральне розуміння права на справедливий суд як багатовимірної системи з властивою їй внутрішньою логікою. Важливим є й те, що запропонована ним класифікація створює підґрунтя для подальшої диференціації кожного з виокремлених аспектів: змістовний вимір може охоплювати аксіологічні засади правосуддя, інституційний – організаційні та кадрові основи судової влади, матеріальний – ресурсні й соціально-економічні передумови її функціонування, а процесуальний – стандарти процедурної справедливості. У цілому така концепція сприяє переорієнтації наукового дискурсу від вузькопроцесуального трактування права на справедливий суд до його розуміння як фундаментального конституційного права, що поєднує ціннісні, організаційні та практико-прикладні компоненти.

О. В. Бойко пропонує ширше бачення структури права на справедливий судовий розгляд, обґрунтовуючи доцільність виокремлення п'яти узагальнених груп його елементів із урахуванням як часової послідовності їх формування, так і функціонального призначення в системі правосуддя. На цій основі автор виокремлює: забезпечувальний, або попередній, елемент; інституційні елементи як вихідні умови справедливого суду; процесуальні, або процедурні, елементи; спеціальні, зокрема кримінально-процесуальні, елементи; а також легітимаційний елемент. При цьому наголошується, що остаточний перелік відповідних гарантій не може мати статичного характеру, оскільки має враховувати динаміку тлумачення положень статті 6 Конвенції у практиці ЄСПЛ [37, с. 3].

Такий підхід забезпечує більш комплексне структурування права на справедливий суд, оскільки охоплює не лише передумови його реалізації, а й процедурні та легітимаційні аспекти, що проявляються після завершення судового розгляду. На відміну від позицій авторів, які переважно

виокремлюють чотири базові елементи, ця концепція акцентує історико-функціональний вимір зазначеного права та відображає його еволюційний характер. Особливої уваги заслуговує виокремлення легітимаційного елемента, оскільки він зміщує акцент не лише на порядок здійснення правосуддя, а й на суспільне сприйняття та визнання результатів судового розгляду як справедливих, обґрунтованих і правомірних. Вказана позиція істотно посилює аксіологічний вимір права на судовий захист, адже за відсутності суспільного визнання правосуддя втрачає необхідний рівень легітимності.

Тож, підсумовуючи вищезазначене, доцільно визначити наступні групи елементів права на справедливий суд:

1) аксіологічно-конституційні елементи – визначають ціннісну основу права на справедливий суд, поєднуючи людську гідність, верховенство права, недискримінацію, правову визначеність і заборону свавілля як орієнтири справедливого правосуддя;

2) інституційно-структурні – забезпечують організаційну спроможність судової влади через існування незалежного, безстороннього, створеного законом і належно забезпеченого суду;

3) юрисдикційно-доступові елементи – гарантують реальну можливість кожної особи звернутися до суду без надмірних фінансових, процедурних, мовних, цифрових чи соціальних бар'єрів;

4) процесуально-належні елементи – охоплюють сукупність процесуальних гарантій, які забезпечують рівність сторін, змагальність, право бути почутим, розумні строки, публічність, мотивованість рішень і належну доказову процедуру;

5) матеріалізаційно-виконавчі елементи – спрямовані на те, щоб судові рішення не залишалися формальним актом, а реально виконувалося та забезпечувало ефективне поновлення порушених прав;

6) обмежувальні (режимні) елементи – визначають допустимі межі обмеження окремих гарантій справедливого суду в умовах воєнного чи надзвичайного стану за умови законності, пропорційності та збереження сутнісного ядра цього права;

7) легітимаційно-підзвітні елементи – забезпечують суспільну довіру до судової влади через прозорість, етичність, антикорупційні механізми, підзвітність, відкритість судових рішень і належну комунікацію судів із суспільством.

Отже, право на справедливий суд слід розглядати як складний багатовимірний інститут, у межах якого поєднуються матеріально-правові та процесуально-правові складові. Воно має самостійну юридичну цінність і виконує функцію універсального механізму забезпечення реалізації інших прав і свобод людини та громадянина. Доктринальне осмислення даного правового явища потребує врахування як загальновизнаних правових цінностей, закріплених у міжнародних актах, так і особливостей конституційного розвитку України, зокрема в умовах воєнного стану та трансформації судової системи в цілому.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що категорія «справедливий суд» охоплює цілісну систему вимог і гарантій. У такому розумінні вона постає інтегративною конституційно-правовою категорією, через яку принцип верховенства права набуває процесуального вираження. У контексті європейської інтеграції України право на справедливий суд доцільно розглядати як один із критеріїв правової зрілості держави, спроможної забезпечувати ефективний захист прав людини, зокрема за умов кризового функціонування правової системи.

Таким чином, право на справедливий суд є конституційно закріпленою гарантією, міжнародно-правовим зобов'язанням держави, а також ключовим елементом механізму утвердження верховенства права, правової визначеності та стабільності суспільних відносин. Його належна реалізація

можлива за умови узгодженої взаємодії правових, організаційних, інституційних і ціннісно-культурних чинників, які в сукупності формують основу правової системи демократичної, соціальної та правової держави.

1.2 Правове регулювання права на справедливий суд в Україні

Для будь-якої держави, яка декларує та реально прагне утвердити себе як правову, одним із базових пріоритетів є формування дієвого, доступного й належно організованого механізму судового захисту прав, свобод та законних інтересів людини. Такий захист має забезпечуватися упродовж розумного строку незалежним, неупередженим і справедливим судом, створеним відповідно до закону. Реалізація цього завдання є складною, оскільки потребує не лише нормативного закріплення відповідних гарантій, а й ефективного функціонування судової системи, належного інституційного забезпечення та сталої правозастосовної практики. У цьому аспекті Україна не становить винятку. Як держава, що відповідно до статті 1 Конституції України визначена правовою, а також як учасник міжнародно-правових зобов'язань, що випливають із міжнародних договорів у сфері захисту прав людини, Україна від моменту проголошення незалежності зіткнулася з низкою складних викликів у сфері забезпечення права на судовий захист.

Одним із суттєвих показників позитивної динаміки у зазначеній сфері є наявність правових та інституційних передумов для набуття Україною членства в Європейському Союзі. Водночас реалізація цього зовнішньополітичного та правового курсу перебуває у безпосередньому зв'язку з виконанням Україною визначених критеріїв, зокрема щодо проведення та завершення пріоритетних реформ у системі організації і функціонування органів державної влади, насамперед органів судової влади. У зв'язку з цим дослідження прав людини зберігає наукову актуальність у межах конституційно-правової науки, порівняльного правознавства та загальної теорії держави. Зазначена проблематика має істотне значення для

оцінки стану реалізації принципу верховенства права, ефективності конституційних гарантій прав і свобод людини та громадянина, а також відповідності національної правової системи європейським стандартам правосуддя.

Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року теоретико-правові аспекти конституційно-правового забезпечення реалізації права на справедливий суд в Україні стали сталим об'єктом наукового аналізу. Зазначена проблематика й надалі зберігає значення для конституційно-правових досліджень, оскільки безпосередньо пов'язана з нормативним змістом права на судовий захист, гарантіями незалежності суду, вимогами належної правової процедури та відповідністю національного правопорядку міжнародним стандартам правосуддя.

Однак, варто враховувати також те, що протягом минулого десятиліття Україна зіткнулася з принципово новими для неї викликами, зокрема [40, с. 288-289]:

- збройною агресією російської федерації проти України, яка розпочалася 20 лютого 2014 року, коли були зафіксовані перші випадки порушення збройними силами російської федерації всупереч її міжнародно-правових угод, якими передбачено порядок перетину державного кордону України в районі Керченської протоки та використання нею своїх військових формувань, які розташовані в Криму відповідно до Угоди між Україною і російською федерацією про статус та умови перебування чорноморського флоту російської федерації на території України від 28 травня 1997 року, для блокування українських військових частин;
- визнання 21 лютого 2022 року керівництвом російської федерації незалежність самопроголошених «ЛНР» і «ДНР» та прийняття рішення щодо введення на тимчасово окуповані території Донецької та Луганської областей підрозділів збройних сил Російської Федерації;

- повномасштабним військовим вторгненням росії в Україну 24 лютого 2022 року;
- необхідністю введення надзвичайного стану в окремих регіонах України (23 лютого 2022 року) та воєнного стану в Україні (24 лютого 2022 року) і продовження строку його дії воєнного стану у подальшому;
- адаптації органів державної влади, у т.ч. й судів, до роботи в умовах воєнного стану;
- необхідністю вжиття на загальнодержавному рівні комплексу невідкладних організаційно-правових заходів для запобігання унеможливленню або обмеженню можливості реалізації конституційних прав і свобод людини на території України, включно з її анексованою та тимчасово окупованою територіями.

Принаймні, стосовно конституційно-правових засад реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану в Україні наразі спостерігається недостатній рівень наукової розробленості. У конституційно-правовому аспекті відповідна проблематика залишається дослідженою фрагментарно, тоді як комплексні дисертаційні та монографічні праці, спеціально присвячені цьому питанню, фактично відсутні. З огляду на це, а також ураховуючи недостатній рівень концептуального наукового опрацювання конституційно-правових засад реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану в Україні, актуалізується потреба в їх ґрунтовному теоретико-правовому осмисленні.

Тією чи іншою мірою проблематика права на справедливий суд була предметом вивчення наступних науковців: Н.М. Ахтирська [41], О.А. Беяневич [42], О.А. Воловик [43], Є.В. Діденко [44], Ю. Є. Зайцев [45], Д.Д. Луспеник [46], О.С. Мазур [47], І.В. Малько [48], Л.М. Москвич [49], О.О. Отрадна [50], Н.Б. Писаренко [51], К.С. Подольський [52], А.В. Помазанов [53], О.Я. Попова [54], С.В. Прилуцький [55], В.В. Решота [56], Н.Ю. Сакара [57], А.І. Сарай [58], Р.Л. Сопільник [59], С.В. Хилук [60], Ю.І. Цвіркун [61],

Т. А. Цувіна [62], Л.С. Шевелюк [63], Ю.В. Шеляженко [64], Г.Ю. Юдківська [65]. Все ж, здебільшого праці стосувалися загальнотеоретичної характеристики сутності даного правового явища і не розглядалося комплексно крізь призму воєнного стану, що й обумовлює актуальність нашої тематики.

Доцільним є розпочати аналіз із положень Конституції України, оскільки саме Основний Закон формує первинні нормативні засади реалізації права на справедливий суд і закріплює його як одну з ключових конституційних гарантій. Розгляд конституційних положень у цьому контексті дає змогу простежити цілісну систему гарантій, що становлять національний стандарт здійснення правосуддя. Стаття 55 Конституції України гарантує кожному право на судовий захист. Зміст цієї норми не зводиться до формальної можливості звернення до суду, а охоплює також матеріально-змістовний вимір права на справедливий суд, що послідовно підтверджується практикою Конституційного Суду України.

У своїх правових позиціях Суд неодноразово підкреслював, що право на судовий захист слід розуміти не лише як гарантію доступу до правосуддя, а і як вимогу забезпечення ефективності, справедливості та відповідності судової процедури принципу верховенства права. Частина друга статті 124 Конституції України встановлює імперативне положення, відповідно до якого правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, а делегування чи привласнення функцій судів іншими органами або посадовими особами не допускається. Така конституційна норма забезпечує інституційну самостійність судової влади, унеможливорює створення альтернативних або квазісудових механізмів здійснення правосуддя та спрямована на збереження його легітимності.

У цьому аспекті вона безпосередньо кореспондує з міжнародним стандартом суду, встановленого законом. Стаття 8 Конституції України закріплює принцип верховенства права, який становить фундаментальну основу функціонування всієї системи правосуддя. Це положення має не

декларативне, а нормативно-функціональне значення, оскільки саме верховенство права визначає критерії тлумачення й застосування процесуальних норм та формує конституційну рамку реалізації права на справедливий суд.

Стаття 129 Конституції України визначає основні засади здійснення правосуддя, серед яких – незалежність суддів, їх підпорядкування лише закону та принципу верховенства права. Вона закріплює ключові процесуальні гарантії, зокрема змагальність сторін, гласність судового процесу, обов’язковість судового рішення та інші засади, що становлять безпосереднє конституційно-правове наповнення права на справедливий суд. Стаття 147 Конституції України визначає конституційно-правові засади діяльності Конституційного Суду України [66].

Це засвідчує, що в конституційній системі України право на справедливий суд має подвійний вимір, а саме те, що суди загальної юрисдикції забезпечують індивідуальний захист прав особи, тоді як Конституційний Суд України виконує функцію системної конституційної гарантії, спрямованої на недопущення дії нормативних положень, що не узгоджуються з Конституцією України та принципом верховенства права. У Рішенні Конституційного Суду України від 30 жовтня 1997 року № 5-зп у справі за конституційним зверненням К. Г. Устименка акцентовано увагу на тому, що безпосереднє звернення до суду є конституційно гарантованим правом кожної особи, а адміністративний порядок досудового оскарження не може розглядатися як обов’язкова умова чи процесуальна перешкода для реалізації доступу до судового захисту [67].

Аналізуючи мотивувальну та резолютивну частину Рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 р. № 9-зп (справа за зверненнями жителів м. Жовті Води), варто наголосити, що воно стало фундаментальним етапом у формуванні доктрини конституційного права на справедливий суд в Україні. КСУ надав розширене тлумачення ч. 1 ст. 55 Конституції України, визнавши її універсальною гарантією. Крім того, у

рішенні підкреслено обов'язковий характер вимоги щодо прийняття судами заяв до розгляду навіть у тих випадках, коли чинне законодавство не містить спеціальної норми, яка прямо визначає відповідний механізм судового захисту. Це надзвичайно важливий сигнал для судової практики: формальна прогалина у законодавстві не може бути використана як привід для відмови в доступі до правосуддя. Іншими словами, Конституційний Суд України фактично надав пріоритет принципу верховенства права над вузьким нормативно-позитивістським підходом, утвердивши верховенство Конституції України як акта прямої дії. Водночас Суд однозначно сформулював правову позицію, згідно з якою відмова суду у прийнятті заяв або скарг, поданих із дотриманням установлених законом вимог, становить порушення права на судовий захист, яке відповідно до статті 64 Конституції України не підлягає обмеженню навіть за умов надзвичайного чи воєнного стану [68].

Отже, зазначене рішення забезпечує збереження сутнісного, непорушного ядра права на справедливий суд і кореспондує з міжнародними стандартами щодо недопустимості звуження змісту права на доступ до правосуддя. Аналізоване рішення утвердило абсолютний характер права на судовий захист, розширило межі його розуміння шляхом охоплення не лише наявних, а й потенційних загроз правам і свободам, а також сформувало практичний орієнтир для судів щодо недопущення відмови в доступі до правосуддя з підстав законодавчих прогалин або надмірного формалізму. У Рішенні Конституційного Суду України від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003 прямо наголошено, що правосуддя може визнаватися таким лише за умови його відповідності вимогам справедливості та здатності забезпечити реальне поновлення порушених прав [69].

Огляд змісту Цивільного процесуального кодексу України у контексті права на справедливий суд дає підстави резюмувати, що на рівні галузевого законодавства закріплено систему фундаментальних гарантій, спрямованих на забезпечення практичної реалізації конституційного права на судовий

захист, передбаченого статтею 55 Основного Закону. Стаття 2 ЦПК України визначає завдання цивільного судочинства, а статті 3 і 4 ЦПК України гарантують кожній особі право на звернення до суду для захисту її прав, свобод чи інтересів, одночасно встановлюючи нікчемність відмови від такого права. Зазначене положення має системоутворювальне значення, оскільки фактично надає праву на доступ до правосуддя ознак невідчужуваного права, яке не може бути обмежене навіть волевиявленням самого суб'єкта [70].

Положення Кримінального процесуального кодексу України у контексті права на справедливий судовий розгляд дають підстави стверджувати, що національний законодавець орієнтується на приведення кримінального процесуального регулювання у відповідність до європейських стандартів із одночасним збереженням особливостей вітчизняної правової системи. Стаття 7 КПК України закріплює засаду забезпечення права на захист, яка належить до ключових складових права на справедливий судовий розгляд. Її зміст спрямовує кримінальне провадження на встановлення обставин кримінальної справи і на забезпечення належної правової процедури, що унеможливорює свавілля та порушення процесуального балансу між стороною обвинувачення і стороною захисту. Стаття 21 КПК України визначає доступ до правосуддя як одну із загальних засад кримінального провадження, що має системне значення для всієї моделі кримінального процесу [71]. Частини перша та третя цієї статті фактично відтворюють базові критерії справедливого суду в розумінні практики Європейського суду з прав людини, зокрема доступ до суду, незалежність і неупередженість судової інстанції, її утворення виключно на підставі закону, розгляд справи упродовж розумного строку, а також гарантування участі особи в судовому провадженні на всіх інстанційних рівнях [72, с. 8]. Відтак на нормативному рівні сформовано модель кримінального провадження, яка за своїми формальними параметрами узгоджується з міжнародними стандартами справедливого судочинства [73, с. 5; 74, с. 138].

У той же час формулювання статті 21 КПК України має дискусійний характер, оскільки доступ до правосуддя в ній фактично подано не як автономну гарантію, а як похідний елемент права на справедливий розгляд. Це є вразливим, адже у практиці ЄСПЛ доступ до суду визнається самостійною передумовою реалізації інших гарантій справедливого судочинства, без якої право на незалежний суд чи розгляд у розумний строк втрачає практичне значення. У кримінальному процесі ця гарантія охоплює не лише можливість звернення до суду, а й реальну перспективу розгляду справи по суті, що є особливо важливим у разі застосування заходів кримінально-правового примусу.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII є одним із базових актів у системі гарантування права на справедливий суд [75]. Він конкретизує конституційні засади правосуддя з урахуванням європейських стандартів і практики ЄСПЛ. Стаття 2 визначає здійснення судочинства на засадах верховенства права та спрямовує його на забезпечення права кожного на справедливий суд. Стаття 7 закріплює основну формулу цього права: захист прав, свобод та інтересів упродовж розумного строку незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом. У цій нормі поєднано інституційні й процесуальні гарантії, а також підтверджено рівний доступ до правосуддя для громадян України, іноземців та осіб без громадянства. Стаття 8, своєю чергою, гарантує право особи на розгляд справи саме тим судом, до юрисдикції якого вона віднесена процесуальним законом [75].

Зазначене положення виключає можливість довільної зміни підсудності та забезпечує реалізацію принципу суду, встановленого законом. Водночас окремі приписи цього Закону, зокрема статті 9–11 і 14, конкретизують інші складові права на справедливий суд. У цьому контексті І. В. Завальнюк слушно звертає увагу на позитивний аспект відповідного правового регулювання: право на суд не може розглядатися поза категорією справедливості, оскільки сам по собі доступ до судової установи втрачає

належне значення за відсутності гарантій справедливого судового розгляду [76, с. 172].

Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд» за своїм змістом набув значення реформаторського акта конституційно-правового спрямування, оскільки був орієнтований на оновлення інституційної моделі здійснення правосуддя [77]. Його ключові акценти були пов'язані з посиленням гарантій незалежності суддів через механізми переатестації, дисциплінарної відповідальності та доброчесності; забезпеченням доступу до правосуддя шляхом удосконалення юрисдикційних процедур і гарантування права на апеляційний та касаційний перегляд; зміцненням ролі Верховного Суду України у забезпеченні єдності судової практики із можливістю мотивованого відступу судів від його правових позицій; оновленням системи суддівського врядування, зокрема через переформатування Вищої ради юстиції; а також підвищенням відкритості судової влади завдяки функціонуванню Єдиного державного реєстру судових рішень, технічній фіксації судового процесу та розширенню публічності діяльності судів.

Х. Б. Романів серед основних новел цього Закону України виокремлює запровадження конкурсного добору на всі суддівські посади як засобу підвищення прозорості й доброчесності суддівського корпусу; розширення відкритості судового розгляду через надання громадянам права здійснювати відеозапис судових засідань без дозволу суду; а також посилення дисциплінарної відповідальності суддів шляхом установа шістьох видів стягнень – від попередження до звільнення з посади [78, с. 134].

Порівняно з попереднім законодавчим регулюванням, зазначена модель сформувала більш цілісну систему гарантій справедливого судочинства, поєднавши кадрові, процесуальні та інституційні механізми й забезпечивши перехід від декларативного закріплення відповідних засад до практичних інструментів зміцнення суспільної довіри та легітимності судової влади.

Закон України «Про Конституційний Суд України» визначає правовий статус, компетенцію та порядок функціонування Конституційного Суду України, однак не має прямого й системного регулювання права на справедливий суд у тому форматі, який характерний для інших національних нормативно-правових актів, розглянутих вище [79].

Закон України «Про доступ до судових рішень» закріплює публічність правосуддя, яка в сучасних умовах реалізується через відкритий доступ до судових актів як важливу складову права на справедливий суд. Відповідно до цього Закону України рішення, судові накази, постанови, вирoki й ухвали судів загальної юрисдикції підлягають обов'язковому оприлюдненню на офіційному вебпорталі судової влади в Єдиному державному реєстрі судових рішень, а також можуть поширюватися в друкованій чи електронній формі за умови дотримання вимог законодавства [80].

Таке правове регулювання забезпечує відкритість судової діяльності, створює передумови для суспільного контролю за функціонуванням судів і сприяє зміцненню довіри до судової системи. Також, воно виконує інформаційно-правову функцію, створюючи відкритий доступ до судової практики, що уможливорює однакове тлумачення та застосування права. Відкритість судових рішень посилює легітимність правосуддя і забезпечує однаковість судової практики, що є ключовою передумовою правової визначеності.

Таким чином, виходячи з вищенаведеного можна стверджувати, що аналіз чинного правового регулювання в Україні свідчить, що національна нормативна база права на справедливий суд сформована на кількох взаємопов'язаних рівнях:

- 1) конституційний рівень – закріплює основоположні принципи верховенства права, незалежності судової влади та виключності здійснення правосуддя судами;

2) спеціальне законодавство – визначає організаційно-правові засади діяльності судів (Закон України «Про судоустрій і статус суддів»), порядок доступу до судових рішень, процедури добору та відповідальності суддів;

3) процесуальне законодавство – детально регламентує порядок здійснення правосуддя та процесуальні гарантії сторін у судовому процесі;

4) міжнародно-правові акти та практика ЄСПЛ – формують стандарти, які мають бути інтегровані у національну систему та застосовуються судами безпосередньо.

Тож, вітчизняна модель правового регулювання права на справедливий суд за останні роки зазнала відчутного реформування. До її позитивних здобутків можна віднести підвищення прозорості судового процесу (цифровізація), відкритість рішень через Єдиний державний реєстр, конкурсні процедури призначення суддів, розширення дисциплінарних механізмів та спрощення доступу до Верховного Суду України.

В Україні, як і в сучасному світі загалом, невинний поступ науково-технічного прогресу неодмінно позначається на технологічній трансформації найрізноманітніших сфер суспільного життя [81, с. 349-351].

За останні роки діяльність держави спрямована на забезпечення кожному можливості повноцінної та ефективної реалізації його права на справедливий суд. Державною судовою адміністрацією України 01.12.2018 в газеті «Голос України» та на вебпорталі судової влади України було опубліковано оголошення про створення та забезпечення функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі – ЄСІТС).

На підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи» від 27.04.2021 № 1416-ІХ, який набрав чинності 26.05.2021, до КАС України, ГПК України та ЦПК України було внесено зміни щодо того, що створення та забезпечення

функціонування ЄСІТС здійснюється поетапно. Окремі підсистеми (модулі) ЄСІТС починають функціонувати через 30 днів з дня опублікування Вищою радою правосуддя у газеті «Голос України» та на вебпорталі судової влади України оголошення про створення та забезпечення функціонування відповідної підсистеми (модуля) ЄСІТС.

Вища рада правосуддя рішенням від 17.08.2021 № 1845/0/15-21 [82] затвердила Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи та в подальшому опублікувала в газеті «Голос України» від 04.09.2021 № 168 (7668) оголошення про початок функціонування підсистем (модулів) ЄСІТС: «Електронний кабінет»; «Електронний суд»; підсистема відеоконференцзв'язку.

Як встановлено в ухвалі Великої Палати Верховного Суду від 11.10.2023 у справі № 454/1883/22 [83], підсистеми «Електронний кабінет», «Електронний суд» та підсистема відеоконференцзв'язку офіційно розпочали функціонувати з 05.10.2021.

Особливої актуальності питання подальшого розвитку цифровізації державних послуг у сфері судочинства набуває в умовах воєнного стану, оскільки не лише підвищує рівень ефективності роботи судів, а й полегшує дистанційний доступ до них учасникам судових проваджень. Попри воєнний стан, вказане питання залишається в зоні прискіпливої уваги суб'єктів нормотворення.

Як убачається з положень ст. 6 ГПК України, ст. 18 КАС України, ст. 35 КПК України, з урахуванням положень підп. 9 п. 2, підп. 9 п. 4 розд. І Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення укладення угоди між Україною та Європейським Союзом про взаємне визнання кваліфікованих електронних довірчих послуг та імплементації законодавства Європейського Союзу у сфері електронної ідентифікації» від 01.12.2022 № 2801-IX, підп. 1 п. 1 Закону України «Про

внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи» від 23.02.2024 № 3604-IX, на законодавчому рівні передбачено функціонування в судах України Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи (далі – ЄСІКС).

У ст. 15-1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII (в редакції Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 № 2147-VIII) та ст. 14 ЦПК України (з урахуванням положень підп. 53 п. 2 розд. I Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов’язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами» від 29.06.2023 № 3200-IX) та ст. 14 ЦПК України засадничо врегульовано функціонування в судах ЄСІТС.

Електронний кабінет – складова ЄСІКС та ЄСІТС (ч. 5 ст. 6 ГПК України, ч. 5 ст. 18 КАС України, ч. 5 ст. 14 ЦПК України), персональний веб-сервіс або інший інтерфейс, що після електронної ідентифікації (КЕП чи інші засоби, які однозначно встановлюють особу) надає доступ до даних і модулів системи та забезпечує обмін процесуальними й іншими документами між судом і учасниками процесу, а також між ними самими.

Суди надсилають через кабінет рішення, повістки, повідомлення тощо; у кримінальному процесі (ч. 9 ст. 336 КПК України) – для участі ув’язнених у засіданнях у режимі відеоконференції за відсутності їхнього КЕП. Реєстрація є обов’язковою для визначених процесуальним законом суб’єктів (адвокатів, нотаріусів, виконавців, органів державної влади, місцевого самоврядування, юридичних осіб тощо) та добровільною – для інших. Нереєстрація обов’язковими суб’єктами тягне наслідки у вигляді повернення документа, залишення без руху чи неврахування. Наявність кабінету не

виключає можливість подання паперових документів. Станом на сьогодні електронні кабінети активно функціонують, однак у період воєнного стану, зокрема у разі знеструмлення чи технічних збоїв, законом передбачено право суду вручати документи зареєстрованим користувачам у паперовій формі.

За результатами проведеного аналізу доцільно окреслити основні переваги та недоліки сучасного правового регулювання права на справедливий суд в Україні. На нашу думку, до переваг чинної нормативної моделі забезпечення цього права слід віднести такі положення:

- 1) конституційна інституціоналізація права на справедливий суд ;
- 2) європейська інтеграція стандартів правосуддя;
- 3) інституційне посилення незалежності та публічної підзвітності судової влади;
- 4) комплексність процесуальних гарантій;
- 5) цифровізація справедливого судочинства.

Серед недоліків сучасного стану правового регулювання права на справедливий суд в Україні є такі:

- 1) відсутність єдиного законодавчого визначення поняття права на справедливий суд;
- 2) розпорошеність і фрагментарність нормативно-правової бази;
- 3) відсутність ефективної системи контролю за дотриманням права на справедливий суд;
- 4) обмежена адаптація правових гарантій до умов воєнного стану.

Отже, право на справедливий суд слід розглядати як елемент системи конституційних прав і свобод і як ключову гарантійну ланку, що забезпечує перехід від нормативного закріплення прав до їх реального захисту. Його значення полягає в тому, що саме через ефективне правосуддя конституційні права і свободи людини набувають практичного змісту. Водночас особливим викликом залишається забезпечення функціонування судового захисту в

умовах воєнного стану та тимчасової окупації окремих територій, де реалізація права на справедливий суд істотно ускладнена або фактично заблокована. Вищевказане зумовлює необхідність формування спеціальних правових механізмів, здатних гарантувати базові стандарти справедливого судочинства навіть за умов воєнно-правових обмежень.

1.3 Право на справедливий суд у контексті міжнародних стандартів

У сучасних умовах глобалізації, інтенсифікації транскордонних правовідносин та зростання ролі міжнародних стандартів захисту прав людини особливого значення набуває питання гармонізації національних механізмів правосуддя з вимогами, закріпленими у міжнародних договорах та практиці авторитетних міжнародних судових інституцій. Гармонізація передбачає комплексне узгодження матеріальних і процесуальних засад національної системи правосуддя з міжнародними стандартами, враховуючи текстуальне відтворення норм і їх ціннісно-змістовне наповнення, сформоване у правозастосовній практиці Європейського суду з прав людини та інших інституцій. Цей процес охоплює адаптацію процесуального законодавства, інституційних механізмів судочинства, а також доктринальних підходів до тлумачення та реалізації права на справедливий суд.

Зміст ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод суттєво розширюється у правозастосовній практиці Європейського суду з прав людини, який сформував комплексну доктрину процесуальних гарантій, охоплюючи доступ до правосуддя, дотримання принципу рівності сторін, обов'язок мотивування судових рішень, ефективність виконання рішень суду тощо. Таким чином, право на справедливий суд у міжнародному вимірі постає як динамічна правова категорія, що постійно розвивається під впливом нових соціально-правових викликів.

Водночас інтеграція у систему міжнародного права та світових правових стандартів не зводиться до простого імпорту правових норм. Вона

передбачає їх творчу імплементацію з урахуванням конституційних засад, правової традиції, історичних особливостей та соціально-політичних реалій конкретної держави. Це вкрай актуально для України, яка перебуває в умовах глибоких реформ, збройної агресії і трансформації правової системи. Так, особливим викликом для реалізації права на справедливий суд є воєнний стан, який зумовлює об'єктивні обмеження у функціонуванні судової влади.

З однієї сторони, міжнародне право визнає можливість тимчасового відступу держави від окремих зобов'язань відповідно до ст. 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якщо цього вимагає надзвичайна ситуація, що загрожує життю нації. З іншої – навіть у таких умовах держава не може повністю усунути гарантії справедливого суду, зокрема незалежність та безсторонність суду, право на доступ до правосуддя, основні елементи права на захист.

В умовах воєнних дій реалізація цього права ускладнюється через низку факторів: фізичну небезпеку для учасників процесу, руйнування або переміщення судової інфраструктури, евакуацію судів, обмеження пересування громадян, необхідність проведення процесуальних дій у дистанційному форматі, а також можливі затримки розгляду справ через пріоритетність воєнних потреб. Це створює ризик зниження якості правосуддя, затягування розгляду справ та обмеження процесуальних прав сторін.

Водночас воєнний стан є тестом на стійкість і зрілість правової системи, адже вимагає від держави знаходження балансу між захистом національної безпеки та збереженням базових правових гарантій. Відповідність дій держави міжнародним стандартам у цій сфері є не лише критерієм правової легітимності в очах власного населення, але й чинником міжнародної довіри, який впливає на співпрацю з міжнародними організаціями та партнерами.

Теоретичні напрацювання щодо розуміння загальних принципів права та засад судочинства відображені у наукових працях ряду учених, зокрема, Г. І. Бережанського, М. М. Гімона, Ю. М. Грошевого, Є. В. Діденка, Г.Р. Крета, О. Р. Куйбіди, А. В. Лужанського, І. Є. Марочкіна, Л. М. Москвич, О. М. Овчаренко, Д. М. Притики, О. Б. Прокопенка, М. В. Савчина, Н.П. Сизої, В. В. Сердюка, В. Л. Федоренка, П.І. Шевчука, С.В. Шевчука та інші.

Водночас, незважаючи на значний обсяг напрацювань, у науковому дискурсі переважають дослідження, спрямовані на аналіз права на справедливий суд у національно-правовому або процесуально-правовому аспектах. Комплексні наукові праці, у яких би право на справедливий суд розглядалося у контексті міжнародних стандартів, залишаються поодинокими, що й обумовлює актуальність проблематики нашого дослідження.

Починаючи з понятійно-категоріального апарату, варто відзначити, що у правовій доктрині під стандартами, в першу чергу, розуміють установлені міжнародно-правовими актами мінімальні вимоги, дотримання яких є обов'язковою умовою для всіх держав в процесі національної законотворчості [84, с. 51]. У конституційно-правовому аспекті стандарти справедливого суду варто розглядати як мінімальний поріг гарантій, а також як систему еталонних критеріїв, що визначають легітимність та ефективність правосуддя.

Л.А. Луць розглядаючи зазначає, що «європейські стандарти – це уніфіковані та загальновизнані принципи й норми, закріплені в головних джерелах права регіональних міждержавно-правових систем, які визначають мінімальний рівень правових вимог до національних правових систем держав-учасниць» [85, с. 175]. В розумінні міжнародних стандартів вони є засадничими для реалізації права на справедливий суд в Україні, оскільки виступають водночас і уніфікуючим чинником, і орієнтиром правової конвергенції.

Згідно з позицією В.В. Жернакова, міжнародні стандарти – загальні правила, єдині вимоги, які ставляться до тих чи інших нормативних основ і правозастосовної практики з точки зору міжнародного права; певний правовий рівень, нижче якого держави опускатися не вправі [86, с. 19]. У воєнних умовах, коли держава змушена вдаватися до обмеження прав і свобод, саме міжнародні стандарти забезпечують баланс між потребами публічної безпеки та збереженням фундаментальних прав людини.

Як вказують автори Юридичної енциклопедії, міжнародні стандарти мають ширший обсяг і охоплюють як юридично обов’язкові норми (закріплені в міжнародних договорах і конвенціях), так і політико-правові акти, що не володіють обов’язковою силою, але відображають консенсус міжнародної спільноти щодо фундаментальних засад співробітництва [87, с. 615].

Вищезазначене дозволяє говорити про багаторівневий характер міжнародних стандартів: на імперативному рівні вони створюють мінімальні гарантії, які не можуть бути звужені національним законодавцем, а на рекомендаційному рівні – формують безпосередньо простір для еволюційного розвитку правових систем, підвищуючи їхню чутливість до глобальних правозахисних тенденцій.

Обґрунтованою видається позиція А. М. Клочко, Ю. І. Луценка та К. М. Гуртової, які розглядають міжнародні стандарти як закріплені в міжнародних актах і документах еталонні вимоги, норми та орієнтири, яких держава має дотримуватися або досягати у сфері забезпечення прав людини правоохоронними органами. Водночас такі стандарти можуть тлумачитися як універсальні деонтологічні приписи, принципи й рекомендації для правників незалежно від меж їхньої професійної діяльності, спрямовані на гуманізацію суспільних відносин, зміцнення законності та правопорядку [88, с. 230; 89, с. 131–133]. Міжнародні стандарти функціонують, окрім імперативності, ще й як засіб професійної правничої соціалізації, створюючи глобальний простір правової культури, де спільною ціллю є гуманізація та верховенство права.

У трактуванні Г. Р. Крета міжнародні стандарти справедливого правосуддя становлять упорядкований комплекс вимог, вироблених на рівні міжнародного права та практики міжнародних судових органів, які визначають належні умови здійснення судочинства, орієнтованого на забезпечення справедливого судового розгляду й повагу до основоположних прав людини [74, с. 138-139]. Міжнародні стандарти правосуддя постають як матеріалізовані критерії справедливості, що мають функцію універсального еталону оцінки легітимності та ефективності національної судової системи.

Таким чином, можемо зробити висновок, що міжнародні стандарти у сфері права на справедливий суд – це система загальнообов’язкових та рекомендаційних норм, принципів і критеріїв, що закріплені у міжнародно-правових актах універсального й регіонального характеру, сформовані у практиці міжнародних судових і квазісудових інституцій та визнані міжнародною спільнотою як еталонні орієнтири здійснення правосуддя.

У міжнародному вимірі концепція права на справедливий суд формувалася поступово та має багатовікову історію. Витоки гарантій справедливого судочинства простежуються ще у Великій хартії вольностей 1215 року та подальшому конституційному розвитку США, де було закріплено заборону позбавлення особи життя, свободи чи майна інакше як на підставі законного судового розгляду та належної правової процедури [90, с. 60].

Саме зазначені історичні засади стали фундаментом для подальшого нормативного закріплення права на справедливий суд у ключових міжнародно-правових актах XX століття.

Історична еволюція права на справедливий суд – це шлях від станових гарантій до універсального процесуального стандарту, який обмежує владу правом. Magna Carta започаткувала ідею суду «за законом країни» і рівних перед судом, а американський «due process of law» надав їй інструментальної глибини, тобто, що держава може втручатися у життя, свободу чи майно

лише через належну правову процедуру. Саме цей синтез формальної законності та процесуальної справедливості став правовим орієнтиром для універсальних і регіональних актів ХХ століття, що закріпили загальні елементи права на справедливий суд.

Подальший розвиток відбувався у трьох напрямках. По-перше, відбулася універсалізація адресата від «вільної людини» до кожної особи незалежно від статусу, громадянства чи юрисдикції, під якою вона перебуває. По-друге, сформувалося матеріальне ядро справедливого суду, що не може бути нівельоване навіть за надзвичайних умов, а саме право бути почутим, неупереджений склад, передбачуваність процедури й обов'язок суду пояснити рішення. По-третє, з'явилася функціональна експансія стандартів у квазіюрисдикційні та дисциплінарні процедури, коли вирішуються цивільні права та обов'язки або питання кримінального характеру, – отже, справедливість стала вимогою до способу ухвалення владних рішень загалом.

Порівняльний аналіз також демонструє поступову конвергенцію правових традицій. Континентальна і англо-американська моделі, зберігаючи відмінності у джерелах і техніці процесу, сходяться на однакових критеріях справедливості, а саме незалежність і безсторонність, публічність та розумний строк. Ця конвергенція мінімізує ризики свавілля у глобалізованому правовому просторі.

Нарешті, право на справедливий суд виконує легітимаційну функцію у конституційному ладі, тобто прозора процедура, перевірність мотивів і виконуваність рішень перетворюють верховенство права з декларації на практику та відтворюють суспільну довіру навіть у стресових режимах – війни, надзвичайного стану чи масштабної цифрової трансформації.

Взагалі, як наголошує М.І. Козюбра, за американськими стандартами право на справедливий суд відносять до групи прав, яку називають терміном «прайвесі» (англ. privacy – конфіденційність, приватне життя), яке трактують

як «право бути залишеним у спокої». Як підкреслює М.І. Козюбра, ці громадянські права розглядаються як так звані «негативні права» (лат. – *status negativus*), що забезпечують свободу особи від свавільного втручання держави. У цьому контексті право на справедливий судовий розгляд займає ключове місце серед фундаментальних гарантій поряд із презумпцією невинуватості, заборонаю подвійного покарання (лат. – *non bis in idem*), принципом «немає покарання без закону» (лат. – *nulla poena sine lege*) та закон зворотної сили не має (лат. – *lex ad praeterian non valet*) [91, с. 106]. Виходячи з цього, можна вести мову про подвійний характер досліджуваного права.

З однієї сторони, воно є інструментом захисту від надмірного чи свавільного втручання держави у сферу особистої свободи, а з іншого – виступає гарантією належної реалізації всього комплексу конституційних прав. Власне, право на справедливий суд у цьому контексті не зводиться виключно до процедурного механізму, а втілює загальноправовий принцип верховенства права, у якому поєднуються формальні процесуальні стандарти (належна правова процедура, презумпція невинуватості, заборона ретроактивності закону тощо) та матеріальний зміст справедливості. Також, доцільно зауважити, що дана позиція має особливе значення в умовах воєнного стану. Саме як «негативне право» право на справедливий суд виступає певним запобіжником проти абсолютизації державної влади, нагадуючи, що навіть за надзвичайних обставин не допускається нівелювання його сутності.

Право на справедливий судовий розгляд отримало нормативне закріплення в міжнародно-правових актах як регіонального, так і універсального характеру [74, с. 137]. Загальна декларація прав людини 1948 року стала першим універсальним міжнародно-правовим актом, який закріпив фундаментальні засади права на справедливий судовий розгляд, тим самим започаткувавши глобальний правозахисний стандарт.

У статті 8 Декларації проголошується право кожної особи на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами у разі їх порушення, що формує основу концепції ефективного засобу правового захисту. Стаття 10, у свою чергу, встановлює комплекс процесуальних гарантій: публічний характер розгляду, незалежність і безсторонність суду, рівність сторін та відповідність процедури критеріям справедливості [92].

Дані положення набули особливого значення з огляду на післявоєнний контекст, коли міжнародне співтовариство поставило собі завдання створити універсальний мінімум гарантій правосуддя, обов'язкових для всіх держав. Вони стали відправною точкою для подальшого розвитку міжнародних стандартів у сфері судочинства.

Право на справедливий судовий розгляд у міжнародно-правовому вимірі найбільш комплексно закріплене у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ, Конвенція) [93], яку Україна ратифікувала Законом «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР.

Для держав, які ратифікували Конвенцію, положення щодо права кожної особи на справедливий судовий розгляд набуло статусу імперативної та безумовно обов'язкової норми. Водночас певна гнучкість (варіативність) у тлумаченні та реалізації цієї норми допускається, але виключно у рамках, визначених практикою Європейського суду з прав людини.

Зокрема слід підкреслити, що положення Конвенції не містять чіткого понятійного визначення права на справедливий суд, обмежуючись окресленням його ключових процесуальних аспектів [22, с. 48]. Все ж, акумульовані в ній цінності повертаються в національний процес в новій іпостасі – у вигляді загальновизнаного принципу міжнародного права в галузі правосуддя [94, с. 102-103]. Це створює ефект «надбудови», коли міжнародні стандарти виконують ще й функцію своєрідного індикатора

якості судової системи, визначаючи рівень її демократичності, відкритості та відповідності принципу верховенства права.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року закріпила фундаментальні стандарти здійснення правосуддя, які й до сьогодні залишаються універсальним орієнтиром у сфері гарантій права на справедливий суд. У ст. 6 зазначеної Конвенції проголошується, що кожна особа має невід'ємне право на справедливий і публічний розгляд її справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом. Норма конкретизується через вимоги до відкритості процесу (з можливістю встановлення обґрунтованих винятків), дотримання розумних строків, інституційної незалежності суду та його законності, а також презумпцію невинуватості та мінімальні процесуальні права обвинуваченого у кримінальних провадженнях [93].

Конвенція з огляду на ст. 9 Конституції України є обов'язковою до застосування національними судами [95, с. 63; 96, с. 9]. Ключову роль у розкритті змісту цього положення відіграє практика ЄСПЛ, яка виступає джерелом деталізації принципів доступу до суду, рівності сторін, змагальності, гарантій мовних прав і перекладу, права на захисника та інших процесуальних елементів. Саме рішення ЄСПЛ надають статті 6 ЄКПЛ динамічного характеру, формуючи живий міжнародний стандарт правосуддя.

Міжнародні правозахисні інституції, зі свого боку, відіграють істотну роль у поширенні та практичному застосуванні міжнародних стандартів у сфері судочинства [27, с. 115]. Водночас належна імплементація правових позицій Європейського суду з прав людини щодо конвенційних гарантій, зокрема права на справедливий суд, можлива лише за умови їх послідовного врахування у нормотворчій діяльності, правозастосовній практиці та процесі тлумачення правових норм, передусім у конституційно-правовій площині [27, с. 115].

Європейський суд з прав людини послідовно дотримується підходу, за яким орієнтиром у вирішенні справ слугує вже сформована ним практика. Зміна усталених правових позицій можлива лише за наявності винятково переконливих і вагомих аргументів. Саме тому раніше сформульовані висновки ЄСПЛ зазвичай відтворюються і підтверджуються в подальших рішеннях [97, с. 90].

Поступове формування такої практики сприяє уніфікованому розумінню змісту основоположних прав і свобод людини та мінімізує ризик виникнення суперечливих підходів чи «подвійних стандартів» [98, с. 259].

Європейський суд з прав людини наголошує, що право на справедливий судовий розгляд, передбачене пунктом 1 статті 6 Конвенції, має тлумачитися з урахуванням її преамбули, де верховенство права визначено як елемент спільної правової спадщини держав-учасниць. Відповідне бачення відображено, зокрема, у справах «Brumarescu v. Romania» та «Христов проти України» [99; 100].

Водночас Суд підкреслює, що визначальним орієнтиром застосування статті 6 Конвенції є саме принцип справедливості, що підтверджено у справі «Avagyap v. Armenia» [101; 74, с. 137].

У своїх підходах до тлумачення категорії справедливості в більш вузькому сенсі ЄСПЛ формує низку вимог, які прямо не закріплені у п. 1 ст. 6 Конвенції. До них належать, зокрема: належне повідомлення учасників процесу та забезпечення можливості бути вислуханим, використання судом виключно доказів, здобутих у законний спосіб, ухвалення мотивованого рішення, дотримання принципу рівності сторін у змагальному процесі, неприпустимість втручання законодавчої влади у відправлення правосуддя, а також принцип правової визначеності [28, с. 15–16]. У такий спосіб ЄСПЛ формує прецедентний механізм, що слугує дороговказом для національних судових систем у побудові ефективної й легітимної моделі правосуддя.

На універсальному міжнародно-правовому рівні гарантії справедливого судового розгляду закріплено також у нормах міжнародного гуманітарного права, зокрема в Женевських конвенціях і Додаткових протоколах до них. Йдеться, передусім, про статті 71–73 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни [102], статті 84, 86, 99, 103, 105, 106 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими [103], статтю 49 Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях [104], пункт 4 статті 75 Додаткового протоколу I щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, а також пункти 2 і 3 статті 6 Додаткового протоколу II щодо захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру [105, с. 35].

Ці положення мають принципове значення, оскільки підтверджують універсальність і непорушність стандартів справедливого судочинства навіть у надзвичайних умовах війни. Їх інтеграція до системи міжнародного гуманітарного права демонструє органічний зв'язок між правом на справедливий суд і захистом людської гідності як базової аксіологічної засади сучасного міжнародного правопорядку. При цьому вони формують ціннісно-правову парадигму, яка уможливорює тлумачення та реалізацію правосуддя в умовах збройних конфліктів, коли ризик свавілля і порушення прав особи є особливо високим.

Наступним нормативно-правовим актом є Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, а саме його стаття 14, яка є однією з найповніших і найбільш концептуально значущих міжнародних норм, що закріплюють право на справедливий судовий розгляд. Вона фіксує універсальні засади, які охоплюють як інституційний, так і процедурний виміри цього права: рівність усіх перед судами й трибуналами; право на розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, утвореним законом; презумпцію невинуватості; а також мінімальні гарантії для обвинуваченого, серед яких право бути оперативно поінформованим про сутність обвинувачення, мати достатній час для підготовки захисту,

користуватися допомогою адвоката, допитувати свідків, користуватися перекладачем [106; 107, с. 64–85].

Слід зазначити, що, як на універсальному, так і на регіональному рівні звертається увага на неприпустимість звуження змісту зазначеного права як у національному законодавстві, так і в сформованій на його основі судовій практиці [108]. Зокрема, у Загальному коментарі № 32 Комітету з прав людини ООН до статті 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права прямо зазначається, що закріплені у статті гарантії є імперативними та підлягають дотриманню всіма державами-учасниками незалежно від їхніх правових традицій або особливостей внутрішньої правової системи. Водночас держави мають обов'язок звітувати про практику імплементації цих гарантій, однак їм не надається дискреції щодо визначення їх змісту, адже він закріплений у самому Пакті. Комітет також підкреслив, що загальні застереження чи обмеження щодо права на справедливий суд є несумісними з його об'єктом і метою [109, с. 314].

Аналогічної позиції дотримується і ЄСПЛ, який у рішенні *Delcourt v. Belgium* (1970 р.) наголосив, що у демократичному суспільстві право на справедливий суд настільки фундаментальне, що будь-яке його обмежувальне тлумачення суперечить природі й призначенню цього права [110].

У подальшому, у 1980-х роках, Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію, якою було затверджено Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, у її структурі окремо виокремлено розділ, присвячений доступу до правосуддя та справедливому поводженню з такими особами [111, с. 231].

Конвенція про права дитини закріплює один із найважливіших міжнародних стандартів, що інтегрує право на справедливий суд у сферу захисту прав дітей [112]. Стаття 40 спеціально регламентує процесуальні гарантії для неповнолітніх, які обвинувачуються у вчиненні

правопорушення: презумпцію невинуватості, право бути негайно та детально поінформованими про пред'явлені обвинувачення, право на ефективний захист та справедливий розгляд їхньої справи компетентним, незалежним і безстороннім органом. Наведені положення становлять собою основу ювенальної юстиції, яка визнає специфіку правового становища дитини.

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV закріпив принципово важливе положення: при розгляді справ національні суди мають використовувати норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини як джерела права [113]. У зв'язку із приєднанням нашої держави до Конвенції кожна особа має право звернутися до ЄСПЛ як до найвищої інстанції для встановлення справедливості у вирішенні свого спору [21, с. 72]. Це означає, що Конвенція й прецедентна практика ЄСПЛ інтегруються у правову систему України як міжнародні зобов'язання і як норми прямої дії, обов'язкові для національних судів. У такий спосіб посилено взаємодію між національною та європейською системою захисту прав людини, що посилює гарантії права на справедливий суд і забезпечує відповідність національного правосуддя міжнародним стандартам.

Тож, право на справедливий судовий розгляд є невід'ємною складовою частиною підтверджених державами зобов'язань із людського виміру (п.п. 5.12-5.19 Документа Копенгагенської наради Конференції з людського виміру ОБСЄ, Копенгаген, 1990 р.) [33, с.23]. Зобов'язання держав у людському вимірі створюють взаємний механізм контролю та політичного тиску, адже дотримання справедливого правосуддя перетворюється на умову легітимності держави у європейському правовому просторі.

Беручи до уваги воєнний стан в Україні доцільно відзначити, що основоположні міжнародні договори у сфері захисту прав людини – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права і Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод передбачають для їх учасників

можливість вжиття заходів, що відступають від окремих зобов'язань, визначених цими договорами.

Реалізація такого права пов'язується з певними екстраординарними станами:

- надзвичайним становищем у державі, за якого життя нації перебуває під загрозою (п. 1 ст. 4 Пакту);
- війною або іншою суспільною небезпекою, яка загрожує життю нації (п. 1 ст. 15 Конвенції).

За змістом положень зазначених норм можливість вжиття державою вказаних заходів є обмеженою та окреслюється межами, яких вимагає гострота становища, а також умовою сумісності з іншими зобов'язаннями держав-учасниць за міжнародним правом.

Водночас слід констатувати відсутність на міжнародно-правовому рівні спеціального універсального акта, предметом регулювання якого було б забезпечення права на справедливий суд саме в умовах воєнного стану, збройного конфлікту або інших надзвичайних правових режимів. Міжнародні стандарти справедливого судового розгляду закріплені переважно в актах загального характеру – зокрема в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Загальній декларації прав людини, а також у відповідній практиці Європейського суду з прав людини та інших міжнародних інституцій.

Однак ці акти не формують самостійної комплексної моделі організації правосуддя в умовах воєнного стану, а лише встановлюють загальні мінімальні стандарти судового захисту, які мають зберігати дію і в кризових умовах, за винятком допустимих обмежень, прямо передбачених міжнародним правом.

До початку збройної агресії російської федерації проти України наша держава не мала досвіду використання можливості відступу від окремих міжнародно-договірних зобов'язань, як, власне, і підстав для цього [114].

У зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про попереднє ув'язнення» щодо додаткового регулювання забезпечення діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану» від 03.03.2022 № 2111-IX [115], Україна 23.03.2022 додатком [116] до вербальної ноти Постійного представництва України при Раді Європи від 28.02.2022 № 31011/32-017-3 повідомила Генерального секретаря Ради Європи про відступ від зобов'язань за ст.ст. 5, 6 і 13 Конвенції. Водночас зазначене питання розкривається нами більш детально у Розділі 2, а саме в підрозділі 2.1.

Тож, можемо підсумувати, що особливостями права на справедливий суд у контексті міжнародних стандартів є наступні:

- 1) поліцентричність – стандарти справедливого суду формуються на перетині універсального (ООН) та регіонального (Рада Європи) рівнів;
- 2) єдність інституційних вимог до суду і процесуальних гарантій провадження;
- 3) пряма дія та внутрішня пріоритетність стандартів – міжнародні стандарти покладаються в основу національного правозастосування як критерій належного судочинства (суд зобов'язаний застосовувати міжнародну практику);
- 4) субсидіарність – державам залишено простір розсуду, але в межах «ядра» гарантій і за умови ефективних внутрішніх засобів захисту;
- 5) інтеграція з суміжними правами – функціональний зв'язок з різними міжнародними правами (правом на ефективний засіб захисту, заборона дискримінації, правом на захист, правом на доступ до судових рішень і правом на виконання рішень);

6) воєнно-гуманітарний аспект – непорушний мінімум справедливого суду для цивільних/військовополонених у збройному конфлікті;

7) процесуальна інклюзивність – посилені процесуальні гарантії для осіб з інвалідністю, меншин, осіб із психосоціальними розладами тощо;

8) електронна трансформаційність – визнання дистанційних форматів (відеоконференції, електронні докази) за умови збереження змагальності, публічності, ідентифікації та безпеки даних.

Отже, можемо констатувати, що право на справедливий суд у контексті міжнародних стандартів виступає фундаментальним інститутом сучасного конституціоналізму, який поєднує у собі ціннісну, нормативну та функціонально-операційну природу. Його унікальність полягає у здатності інтегрувати національні та міжнародні правопорядки в єдину систему гарантування прав людини.

Ключовими параметрами реалізації права на справедливий суд за міжнародними стандартами виступають тріада «доступ-процедура-результат»: реальний доступ до суду, належна (змагальна, неупереджена, своєчасна) процедура й ефективність результату, вимірювана виконуваністю судового рішення. Таким чином, міжнародні стандарти права на справедливий суд утворюють поліцентричну, еволюційно відкриту та модульну систему регулювання, у якій універсальні (ООН) та регіональні (Рада Європи) джерела не конкурують, а гармонізують зміст і практику національного правосуддя.

Висновки до Розділу 1

1. Право на справедливий суд у конституційному вимірі ми розглядаємо і як можливість звернутися до суду, і як вимогу до держави забезпечити якісний спосіб здійснення правосуддя. Його зміст доцільно розуміти як єдину конструкцію з трьох взаємопов'язаних складових, а саме

реального доступу до правосуддя, належної процедури розгляду та результативності у вигляді обов'язковості й своєчасного виконання рішення.

Доступ до суду за відсутності належної процесуальної форми набуває суто декларативного характеру, тоді як дотримання процесуальних вимог без реального виконання судового рішення не забезпечує ефективного судового захисту. Отже, справедливий процес передбачає як рівність правил, так і реальну участь сторін, а саме зрозумілу комунікацію, мовні та цифрові гарантії, процесуальні адаптації для вразливих осіб, завчасне розкриття матеріалів і належну оцінку доказів. Ключовим елементом є мотивованість рішень, адже саме вона робить владу перевіркою, знижує ризики свавілля та підвищує довіру до суду.

2. Справедливість в контексті конституційного права варто розкривати через три взаємопов'язані виміри. Так, нормативний вимір означає, що справедливість задає межі належного правозастосування, зобов'язуючи орган правосуддя дотримуватися принципів пропорційності, послідовності та рівного ставлення. Справедливість виступає мірою передбачуваності, адже що більш стабільною є логіка тлумачення норм і аргументація, то вищою є правова визначеність і довіра до суду. Другим виміром є епістемічний або епістемний, тобто такий, що стосується пізнання та розуміння дійсності. Крізь його призму справедливість у суді сприймається як те, як ми приходимо до істини.

Йдеться про чесні правила встановлення фактів, уникнення свідчень під упередженням, подолання прихованої недовіри до вразливих учасників процесу та забезпечення рівної переконливої сили доказів, незалежно від соціального статусу чи комунікативних можливостей сторін. Третій вимір, а саме комунікативно-перцептивний свідчить про форму подання рішення (структура, ясність мови, логіка викладу) має технічне і естетичне значення, адже зрозуміле й внутрішньо узгоджене мотивування підсилює легітимність правосуддя в очах суспільства.

3. Сформульовано класифікацію елементів права на справедливий суд з розподілом на наступні групи: 1) аксіологічно-конституційні елементи; 2) інституційно-структурні; 3) юрисдикційно-доступові елементи; 4) процесуально-належні елементи; 5) матеріалізаційно-виконавчі елементи; 6) обмежувальні (режимні) елементи; 7) легітимаційно-підзвітні елементи.

4. Сучасне регулювання права на справедливий суд в Україні має низку сильних сторін, що укріплюють правопорядок. Конституційне закріплення ключових гарантій забезпечує найвищий рівень захисту й обов'язковість їх дотримання для всіх органів влади. Імплементация статті 6 ЄКПЛ та практики ЄСПЛ гармонізує національне судочинство з європейськими стандартами, підвищуючи його легітимність і довіру (з урахуванням тимчасових воєнних обмежень).

Реформи – конкурсний добір, дисциплінарні механізми, відкритість – реально гарантують незалежність і безсторонність. Цифровізація (ЄСІТС: «Електронний кабінет», «Електронний суд», відеоконференції) щоденно забезпечує доступ до правосуддя; у воєнний час вона підтримує безперервність розгляду (зокрема участь ув'язнених), а паперовий резервний канал зберігає право на суд навіть за знеструмлень і техзбоїв.

5. В контексті недоліків, то сучасне правове регулювання права на справедливий суд в Україні має низку вразливостей, які позначаються на передбачуваності та якості правозастосування. Насамперед відсутнє уніфіковане легальне визначення самого поняття «право на справедливий суд», що створює простір для різночитань і підвищує ризики правової невизначеності у практиці судів та органів публічної влади.

Додатковою проблемою є фрагментарність нормативної основи, наприклад релевантні приписи розпорошені по різних актах, через що ускладнюється системне, узгоджене застосування стандартів і виникають коливання в тлумаченні окремих гарантій. Необхідний також дієвий механізм постійного моніторингу та оцінювання рівня дотримання цього

права, оскільки чинні норми не забезпечують належного інституційного контролю, який дозволяв би оперативно виявляти порушення, коригувати практику і формувати зворотний зв'язок для нормотворця.

Нарешті, правові гарантії недостатньо адаптовані до режиму воєнного стану, зважаючи на те, що законодавство не пропонує повного, операційного інструментарію реалізації ключових стандартів справедливого суду в умовах збройного конфлікту, що де-факто призводить до звуження доступу до правосуддя для окремих категорій осіб і загрожує нерівномірністю захисту прав у різних регіонах і ситуаціях.

6. Особливостями права на справедливий суд у контексті міжнародних стандартів є наступні:

- 1) поліцентричність;
- 2) єдність інституційних вимог до суду і процесуальних гарантій провадження;
- 3) пряма дія та внутрішня пріоритетність стандартів;
- 4) субсидіарність;
- 5) інтеграція з суміжними правами;
- 6) воєнно-гуманітарний аспект;
- 7) процесуальна інклюзивність;
- 8) електронна трансформаційність.

У міжнародному вимірі право на справедливий суд постає як поліцентрична конструкція, що формується на перетині кількох правопорядків і джерел – від універсальних договорів до регіональних конвенцій і практики наднаціональних судів – і саме ця множинність центрів нормотворення та тлумачення забезпечує широту й стійкість його змісту. Йдеться про інтегровану єдність інституційних вимог до суду, а саме незалежність, безсторонність, компетентність, встановленість законом і процесуальних гарантій провадження, де організаційна структура правосуддя та якість процедури взаємно обумовлюють одна одну.

Міжнародні стандарти мають пряму дію і внутрішню пріоритетність у тому сенсі, що підлягають безпосередньому застосуванню національними судами як критерій оцінки справедливості процесу та коригування внутрішньої практики у разі колізій, зберігаючи при цьому принцип субсидіарності, тобто первинна відповідальність за забезпечення справедливого суду належить державі, а міжнародний контроль виконує роль останньої інстанції та задає рамки розсуду.

Зміст цього права структурно інтегрований із суміжними свободами й гарантіями – від права на ефективний засіб юридичного захисту, приватність, свободу вираження поглядів і захист від нелюдського поводження до поваги до власності та легітимних очікувань, що зумовлює його функціональний зв'язок із матеріальними правами і стандартизованими процесуальними засобами їх охорони.

Воєнно-гуманітарний вимір фіксує незнижуваний мінімум справедливого суду для цивільних осіб і військовополонених у збройному конфлікті, адже навіть за умов дерогацій зберігаються базові гарантії неупередженого складу, права бути почутим, передбачуваності процедур і доступу до захисту, а будь-які відступи мають відповідати вимогам законності, необхідності та пропорційності.

Сучасна доктрина підкреслює й процесуальну інклюзивність, тобто реальна рівність учасників забезпечується розумними пристосуваннями для осіб з інвалідністю, належною комунікацією для меншин, урахуванням потреб осіб із психосоціальними розладами, доступом до перекладу та зрозумілої мови судового акту. Нарешті, електронна трансформація судочинства визнає легітимність дистанційних форматів – відеоконференцій, електронних доказів, е-подання документів і автоматизованого розподілу справ – за умови збереження змагальності та публічності, надійної ідентифікації учасників, належного ланцюга збереження даних і кібербезпеки, а також прозорості оскаржуваності технічних рішень, що унеможливорює технологічно зумовлену нерівність сторін.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

2.1 Право на справедливий суд в умовах правообмежень, зумовлених введенням воєнного стану

Введення воєнного стану в Україні висуває на перший план питання співвідношення базових конституційних гарантій і потреб національної безпеки. Однією з найбільш вразливих сфер у цьому контексті є право на справедливий суд, яке, будучи фундаментальною гарантією прав людини, одночасно підпадає під дію конституційного механізму обмежень. Конституція України у статті 64 передбачає можливість тимчасового звуження окремих прав і свобод під час воєнного чи надзвичайного стану, однак водночас вимагає, аби таке звуження було пропорційним і спрямованим виключно на захист публічних інтересів. Таким чином, суд виступає тим інституційним майданчиком, на якому перевіряється, наскільки держава здатна зберегти баланс між захистом суверенітету та забезпеченням непорушності фундаментальних прав людини.

Доступ до суду може бути ускладнений переміщенням населення чи зруйнованою інфраструктурою, незалежність суддів піддається випробуванню через посилення впливу виконавчої влади у сфері безпеки, публічність слухань обмежується задля недопущення розголошення чутливої інформації, строки провадження порушуються через релокацію судів і дефіцит кадрів, виконання рішень стає проблематичним у тимчасово окупованих регіонах. Ці фактори трансформують право на справедливий суд у «право в умовах правообмежень», де головним критерієм є не відсутність обмежень як таких, а безпосередньо їхня обґрунтованість, тимчасовість та пропорційність.

Тому актуальність дослідження визначається тим, що право на справедливий суд у період воєнного стану стає показником життєздатності

конституційного порядку: чи здатна держава застосовувати інструменти правообмежень без підриву сутнісного змісту цього права, чи спроможна вона інституційно витримати виклик війни, не допустивши «нормалізації надзвичайності» та девальвації правових цінностей. Саме наукове осмислення цих питань дозволяє виробити комплексні підходи до оптимізації правового механізму, який забезпечує одночасно і захист держави, і захист людини.

Конституційні межі обмеження прав і свобод людини та громадянина визначаються статтею 64 Конституції України, яка встановлює виключний характер Основного Закону як джерела таких обмежень, передбачає їх допустимість лише в умовах воєнного або надзвичайного стану, закріплює їх частковий і тимчасовий характер, а також визначає коло прав, що не підлягають обмеженню за жодних обставин.

Зі змісту частини другої статті 64 Конституції України випливає, що права, гарантовані статтею 55 Основного Закону, перебувають під режимом абсолютного конституційного захисту. Водночас актуальним залишається питання, чи не містять інші конституційні положення, які можуть бути обмежені в умовах воєнного стану, окремих елементів права на судовий захист, закріпленого статтею 55 Конституції України, а також наскільки це враховується уповноваженими суб'єктами під час нормотворчого встановлення відповідних обмежень.

Первинною нормативною основою правового режиму воєнного стану в Україні є Конституція України. Воєнний стан згадується у низці її положень, зокрема в частині п'ятій статті 41, частині третій статті 43, частині другій статті 64, частинах третій і четвертій статті 83, пункті 31 частини першої статті 85, пункті 19 частини першої статті 92, пункті 20 частини першої статті 106 та частині другій статті 157. Аналіз частини другої статті 64 Конституції України дає підстави стверджувати, що режим воєнного стану допускає запровадження лише окремих тимчасових обмежень прав і свобод людини та громадянина.

Поняття «обмеження» у загальному значенні пов'язується з установленням певних меж або запровадженням умов, що звужують можливість реалізації відповідного явища чи права [117, с. 536].

А. Є. Стрекалов розглядає обмеження прав і свобод як правомірне та цілеспрямоване кількісне або якісне звуження під час правореалізації тих моделей можливої поведінки, які становлять зміст основного права особи [118, с. 3]. О. В. Осинська, своєю чергою, визначає таке обмеження як законодавче зменшення змісту чи обсягу прав і свобод людини щодо користування соціальними благами та свободи поведінки з метою охорони суверенітету, територіальної цілісності, громадського порядку, економічної й інформаційної безпеки, здоров'я, суспільної моралі та прав інших осіб [119, с. 5].

Окреслення обмеження як законодавчого звуження можливостей особи корелює з конституційною моделлю статті 64 Основного Закону, яка допускає лише «окремі» й «тимчасові» обмеження та виключно на підставі закону, ухваленого з легітимною метою (захист суверенітету, громадського порядку, здоров'я тощо). У координатах права на справедливий суд це означає, що допустимі лише такі корекції процедур, які, по-перше, мають чітку нормативну основу (закон або ухвалені на його виконання процесуальні норми), по-друге, є пропорційними (не виходять за межі необхідного), і, по-третє, не торкаються «ядра» права (доступ до суду, незалежність і безсторонність, можливість бути почутим, рівність сторін, мотивованість рішень). Інакше кажучи, матеріально виправдана мета надзвичайних заходів не легітимує процедур, що руйнують саму сутність правосуддя (ст. 55, ч. 2 ст. 64 Конституції України; ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод).

Важливим акцентом є зв'язок обмежень із «стандартами рівня життя», який у конституційно-правовій площині трансформується у вимогу передбачуваності для адресата: особа повинна наперед розуміти, які саме її процесуальні можливості обмежені, як довго, яким органом і з яким

контролем. У сфері справедливого суду це вимагає чітких процесуальних «замінників» (дистанційні засідання з ідентифікацією, доступ до аудіозаписів, розумне перепланування строків), які компенсують ризики війни, але не перетворюють гарантії на декларацію. Саме така конструкція узгоджує «зміст/обсяг» права з тестом легітимної мети та пропорційності у сенсі практики ЄСПЛ щодо ст. 6.

О.В. Скрипнюк тлумачить конституційне обмеження прав і свобод людини як передбачене Конституцією України тимчасове загальне або індивідуально визначене звуження чи призупинення реалізації окремих прав і свобод, гарантованих Основним Законом, що допускається з метою захисту прав інших осіб, а також забезпечення національної безпеки й обороноздатності держави [120, с. 9].

Розрізнення загальних та індивідуальних (адресних) обмежень задає корисну парадигму для оцінки воєнних заходів у процесі: перші можуть полягати в універсальних правилах безпеки (пріоритезація категорій справ), другі – у цільових приписах щодо конкретного учасника (наприклад, закритий розгляд через держтаємницю, зупинення провадження через мобілізацію). Однак у обох випадках спільними мінімумами є законність, тимчасовість і вимога індивідуалізованого обґрунтування впливу обмеження на процесуальні можливості сторін. Саме цим пояснюється потреба мотивованих ухвал щодо формату розгляду, режиму відкритості, перенесення засідань, – з фіксацією, як саме збережено рівність сторін.

Отже, можемо резюмувати, що конституційне обмеження прав і свобод людини – це встановлене Конституцією України, визначене правом, часово обмежене й підконтрольне суду звуження або модифікація змісту чи обсягу здійснення конкретних правомочностей, що переслідує легітимну мету (захист прав інших осіб, національної безпеки, громадського порядку, здоров'я, моралі тощо), є об'єктивно необхідним і пропорційним у демократичному суспільстві, повністю зберігає сутнісне ядро відповідного права, не допускає дискримінації, забезпечує передбачуваність для адресата

та супроводжується ефективними процесуальними гарантіями і засобами правового захисту, включно з компенсаторними механізмами реалізації як дистанційна участь, доступ до матеріалів, розумна організація строків та автоматичним відновленням реалізації права після припинення обставин, які стали підставою для його обмеження.

Ключовою запобіжною заслоною проти «надмірної універсалізації» обмежень слугує конституційна ієрархічна структура: парламентський контроль (ст. 85, 89 Конституції), омбудсманський нагляд (ст. 101), а також судовий контроль пропорційності на рівні загальних судів та Конституційного Суду України. У площині права на справедливий суд це означає, що «призупинення» не може торкатися самого права на судовий захист (ст. 55), а «звуження» процедур – має супроводжуватись реальними компенсаторами (наприклад, надання копій технічного запису, забезпечення конфіденційного каналу «адвокат-клієнт» під час відеозасідання).

Законодавчо передбачена можливість обмеження окремих прав і свобод не може розглядатися як свавільна, оскільки Конституція України чітко визначає рівень нормативного регулювання відповідних правовідносин. Зокрема, відповідно до пунктів 1 і 19 частини першої статті 92 Конституції України, права і свободи людини та громадянина, їх гарантії, основні обов'язки громадян, а також правовий режим воєнного стану встановлюються виключно законами України. Крім того, пункт 20 статті 106 Основного Закону передбачає, що рішення про загальну чи часткову мобілізацію та запровадження воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях Президент України ухвалює лише відповідно до закону.

На нашу думку, у процедурі введення воєнного стану та встановлення обумовлених ним зазначених вище обмежень такий, найвищий у сенсі ієрархії нормативних актів, рівень нормативного регулювання забезпечує не лише визначальну роль парламенту, а й дієву можливість використання у разі виникнення потреби потенціалу структурних елементів парламентського контролю, передбачених ст.ст. 89, 101 Основного Закону України, законами

України «Про тимчасові слідчі комісії і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» від 19.12.2019 № 400-IX [121] та «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23.12.1997 № 776/97-ВР [122].

Порівнюючи роль парламенту у процедурі введення воєнного стану за чинною Конституцією України та Конституцією Української РСР 1978 р. [123], можна констатувати кардинальне посилення цієї ролі, оскільки перша редакція Конституції УРСР 1978 р. повноважень парламенту у цій сфері не передбачала зовсім, а в редакції Закону Української РСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 28.10.1989 № 8303-XI [124] розгляд питання про оголошення на території Української РСР воєнного або надзвичайного стану в інтересах захисту країни і безпеки громадян було віднесено до кола повноважень колегіального, підзвітного Верховній Раді Української РСР органу, який забезпечував організацію її роботи та здійснював інші повноваження в межах, передбачених Конституцією Української РСР і законами Української РСР – Президії Верховної Ради Української РСР, яка була вправі реалізувати це повноваження лише спільно з Президією Верховної Ради СРСР (п. 14 ч. 1 ст. 106).

До того ж, порівняно з іншими повноваженнями Президії Верховної Ради Української РСР, для реалізації яких зазначеною нормою було передбачено чіткий та недвозначний спосіб дій доконаного виду – «скликає», «організує», «видає», «вносить», «координує», «сприяє», «забезпечує», «здійснює», «проводить», «нагороджує», «присвоює», «приймає», «призначає», «відкликає», «оголошує», «публікує», – щодо оголошення на території Української РСР воєнного або надзвичайного стану було застосовано формулювання «...розглядає з Президією Верховної Ради СРСР питання...».

Порівняння положень п.п. 14, 15 ч. 1 ст. 106 Конституції УРСР 1978 р. в редакції Закону Української РСР «Про зміни і доповнення Конституції

(Основного Закону) Української РСР» від 28.10.1989 № 8303-XI [125] дає підстави для висновку про наявність у Президії Верховної Ради Української РСР окремих повноважень (зокрема, щодо оголошення в разі необхідності надзвичайного стану) лише щодо окремих місцевостей Української РСР, але не всієї її території.

Зазначимо, що у період перебування Української РСР у складі СРСР єдиним суб'єктом, уповноваженим оголошувати в інтересах захисту СРСР воєнний стан в окремих місцевостях або по всій країні, було визначено Президію Верховної Ради СРСР (п. 15 ст. 121 Конституції СРСР 1977 р. [125]).

Правове регулювання режиму воєнного стану в Україні здійснюється Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII, який визначає його зміст, порядок запровадження і припинення, особливості діяльності органів публічної влади, а також гарантії прав людини, громадянина та юридичних осіб [126].

Відповідно до статті 1 цього Закону України, воєнний стан є особливим правовим режимом, що запроваджується в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії, загрози нападу чи небезпеки державній незалежності й територіальній цілісності України. Його зміст полягає у наданні органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування необхідних повноважень для відсічі агресії, забезпечення національної безпеки та усунення відповідних загроз, а також у можливості тимчасового обмеження окремих конституційних прав і свобод людини, громадянина та прав юридичних осіб із визначенням строку дії таких обмежень [127].

Попри внесення до спеціального закону 29 змін, більшість із яких припала на період дії воєнного стану, законодавча дефініція поняття «воєнний стан» з моменту ухвалення акта залишилася незмінною. Це дає

підстави розглядати її як достатньо точну та нормативно виважену для відображення правової природи відповідного режиму.

Водночас практичне значення Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII істотно актуалізувалося після початку повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України в лютому 2022 року [127].

Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/2022 [128], затвердженим Законом України від 24.02.2022 № 2102-IX, в Україні введено воєнний стан із 05 год. 30 хв. 24.02.2022 строком на 30 діб.

У подальшому воєнний стан неодноразово продовжувався. Так, зокрема, шляхом прийняття Законів України від 15.03.2022 № 2119-IX [128], а надалі від 21.04.2022 № 2212-IX, від 22.05.2022 № 2263-IX, від 15.08.2022 № 2500-IX, від 16.11.2022 № 2738-IX, від 07.02.2023 № 2915-IX, від 02.05.2023 р. № 3057-IX, від 27.07.2023 № 3275-IX, від 08.11.2023 № 3429-IX, від 06.02.2024 № 3564-IX, від 08.05.2024 № 3684-IX, від 23.07.2024 № 3891-IX, від 29.10.2024 № 4024-IX, від 15.01.2025 № 4220-IX, від 15.04.2025 № 235/2025, від 15.07.2025 № 4524-IX, від 20.10.2025 року №793/2025 Верховна Рада України затвердила відповідні Укази Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні».

З'ясування змісту зазначених актів Глави держави дає підстави констатувати сталість національної практики надання Президентом України на підзаконному нормативному рівні доручень Міністерству закордонних справ України, що мають на меті донесення до уповноважених суб'єктів (Генеральний секретар ООН, офіційні особи іноземних держав) відповідної комплексної інформації, що містить такі структурні відомості:

– факт введення та факт продовження строку дії воєнного стану в Україні;

- про обмеження прав і свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права;

- про межу цих відхилень;

- причини прийняття такого рішення.

Водночас, зважаючи на статус України як учасниці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [93], яка набрала чинності для України 11.09.1997, вважаємо, що з огляду на положення ст. 15 цієї Конвенції, вказані акти Глави держави мають містити й приписи щодо необхідності надання такої ж, зазначеної вище, комплексної інформації Генеральному секретареві Ради Європи. Так, положення п. 3 зазначеної норми покладають на будь-яку Високу Договірну Сторону, яка використовує право на відступ від своїх зобов'язань, обов'язок у повному обсязі інформувати Генерального секретаря Ради Європи про вжиті нею заходи та причини їх вжиття, а також повідомити йому про час, коли такі заходи перестали застосовуватися, а положення Конвенції знову застосовуються у повному обсязі.

Питання відступу держав від зобов'язань за Європейською конвенцією з прав людини є особливо актуальним для держав – учасниць Конвенції, хоча у практиці ЄСПЛ воно не набуло надмірно широкого висвітлення. Для України до 2014 року ця проблематика переважно мала доктринально-теоретичний характер, однак із початком збройної агресії російської федерації постала як практично значуща й така, що потребує належного правового осмислення.

Пандемія COVID-19 додатково виявила складність і недосконалість застосування відповідних конвенційних механізмів як в Україні, так і в інших державах – учасниках ЄКПЛ. Після повномасштабного вторгнення РФ у лютому 2022 року, запровадження воєнного стану та повідомлення про тимчасові пропорційні відступи від окремих зобов'язань у сфері прав

людини ця проблематика набула особливого значення. Її важливість виходить за межі суто правової доктрини, оскільки безпосередньо впливає на реалізацію прав людини майже в усіх сферах суспільного життя [129, с. 525-526].

М.В. Савчин зазначає, що запровадження воєнного стану об'єктивно передбачає можливість тимчасового обмеження реалізації окремих прав і свобод людини, а також відступу від певних гарантій їх забезпечення, що детерміновано потребою протидії збройній агресії, захисту державного суверенітету та підтримання належного рівня обороноздатності держави [130, с. 120]. Так, міжнародне право виходить із того, що навіть за умов війни чи надзвичайної ситуації держава не втрачає обов'язку поважати базові стандарти правового захисту [131, с. 255]. Водночас у площині конституційного права на справедливий суд такі обмеження не можуть тлумачитися як підстава для нівелювання самої сутності права на судовий захист. Навіть за умов воєнного стану держава зобов'язана зберігати мінімально необхідний стандарт доступу до правосуддя, незалежності суду, процесуальної рівності сторін та виконання судових рішень.

Приміром, О.Р. Балацька наголошує, що право особи на судовий захист є абсолютним і належить до конституційних прав, які мають особливий, невідчужуваний характер і не підлягають обмеженню навіть за умов запровадження воєнного чи надзвичайного стану, що прямо впливає зі змісту частини другої статті 64 Конституції України [132, с. 16]. Права, щодо яких не допускається жодних відступів, не можуть залишатися лише декларативно закріпленими. Їх реальне забезпечення потребує наявності ефективних процесуальних механізмів захисту, серед яких провідне місце посідають саме судові гарантії як інституційна форма контролю за дотриманням прав людини [133, с. 350].

Особливість воєнного періоду полягає не у відмові від гарантій справедливого суду, а в їх адаптації до надзвичайних обставин із дотриманням критеріїв законності, пропорційності та тимчасовості. Тому

конституційне право на справедливий суд виступає своєрідним індикатором здатності правової системи зберігати демократичний характер навіть в умовах загрози для держави.

Отже, в умовах воєнного стану судовий захист набуває значення як процесуальної гарантії, так й інструменту конституційного балансу між правами людини та публічною необхідністю. Саме суд покликаний запобігати тому, щоб посилення на безпекові інтереси держави нівелювало сутність невідчужуваних прав, зокрема права на справедливий суд [134, с. 421].

У практиці ЄСПЛ право держави на відступ від конвенційних зобов'язань пов'язується з реальним існуванням або неминучістю кризової ситуації, яка становить загрозу «життю нації». При цьому така загроза може мати як загальнодержавний, так і регіональний характер, що підтверджується підходами Суду у справах «Ірландія проти Сполученого Королівства» та «Аксоу проти Туреччини». Водночас застосування відступу є виправданим лише тоді, коли масштаб і гострота небезпеки є настільки значними, що звичайні правові механізми захисту безпеки, передбачені Конвенцією, виявляються недостатніми, на що також зверталася увага у «Грецькій справі» [135; 136, с. 28-29].

У контексті триваючої збройної агресії російської федерації важливо враховувати, що застосування Україною механізму відступу від окремих конвенційних зобов'язань не є явищем, пов'язаним виключно з повномасштабним вторгненням 2022 року. Ще у вербальній ноті Постійного представництва України при Раді Європи від 29 червня 2016 року Україна повідомила про продовження дії відповідного відступу щодо окремих територій Донецької та Луганської областей, які перебували під контролем української влади. Такий підхід обґрунтовувався не абстрактною безпековою ситуацією, а конкретними наслідками російської агресії, присутністю російських військових і підтримуваних ними незаконних збройних формувань, що створювали реальну загрозу життю нації та

унеможливлювали застосування звичайних правових механізмів у повному обсязі [137].

Деталізуючи даний аспект в теоретичному контексті, доцільно звернути увагу на те, що В. Н. Денисов та Л. Г. Фалалєєва наголошують, що «відступ від зобов'язань у сфері громадянських прав людини потребує всебічного доктринального осмислення як різновид правомірних обмежень у визначених межах застосування обмежень цих прав» [138, с. 137].

Взагалі, відступ (дерогація) – не тотожний звичайним «обмеженням»: він є тимчасовим, формально оголошеним і міжнародно нотифікованим зменшенням зобов'язань за договорами прав людини (ст. 4 МПГПП; ст. 15 ЄКПЛ), яке допускається лише «настільки, наскільки того вимагає гострота становища», без дискримінації й у межах інших міжнародних зобов'язань. Для права на справедливий суд це має подвійний вимір.

По-перше, стаття 6 ЄКПЛ не містить «класичної» застережної формули обмежень, тому будь-яке втручання у її гарантії повинно пройти через жорсткий фільтр дерагації (із зазначенням меж, строків, причин) і не може торкатися «твердої серцевини» права (доступ до суду, незалежність/безсторонність, «tribunal established by law»). По-друге, на національному рівні дерагація потребує ієрархічно адекватної форми (закону), «дзеркальної» відповідності зовнішнім повідомленням та вбудованих механізмів *ex ante/ex post* оцінки пропорційності.

З огляду на подвійні конституційні запобіжники – абсолютність судового захисту (ст. 55 у світлі Рішення КСУ № 9-зп від 25.12.1997) та заборону змінювати Конституцію під час воєнного стану (ч. 2 ст. 157) – навіть належним чином оформлена дерагація не може скасувати сутність справедливого суду; вона лише допускає тимчасові корекції периферійних процедур за умови працездатних компенсаторів (процесуальна безперервність, мовна допомога, кероване управління строками).

У протилежному разі дерогація перетворюється не на правомірне обмеження, а на підміну конституційних гарантій, що суперечить як внутрішньому правопорядку (ст. 64), так і конвенційним стандартам «practical and effective» правосуддя.

Пункт 3 Указу Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» передбачає можливість тимчасового, обмеженого строком дії воєнного стану, звуження окремих конституційних прав і свобод людини та громадянина, визначених статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України [128].

Йдеться, зокрема, про потенційне обмеження гарантій недоторканності житла; таємниці листування, телефонних розмов та іншої кореспонденції; невтручання в особисте і сімейне життя; захисту персональної та конфіденційної інформації; доступу особи до відомостей про себе; судового захисту від поширення недостовірної інформації та права на відшкодування завданої цим шкоди; свободи пересування, вибору місця проживання і виїзду з України; свободи думки, слова, вираження поглядів, збирання й поширення інформації; участі громадян в управлінні державними справами, виборах і референдумах; рівного доступу до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування; свободи мирних зібрань; права власності; підприємницької діяльності; права на працю, належні умови праці, своєчасну оплату та страйк; а також права на освіту, включно з окремими гарантіями здобуття вищої освіти й навчання мовами національних меншин [139].

Постійне представництво України при Організації Об'єднаних Націй вербальною нотою від 28.02.2022 № 4132/28-110-17626 [140] на підставі ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. надіслало Генеральному секретарю ООН тексти зазначених вище Указу Президента України від 24.02.2022 № 64/2022, Закону України від 24.02.2022 № 2102-IX та уточнювальне повідомлення щодо обсягу відступу від окремих зобов'язань, визначених вказаним пактом.

Згодом, вербальною нотою від 04.03.2022 № 4132/28-194/600-17988 Постійне представництво України при ООН подало виправлений текст уточнювального повідомлення [140], за змістом положень п.п. 2.1. – 2.12. якого обмеження Україною на національному рівні прав людини, що передбачені ст.ст. 30 – 34, 38, 39, 41 – 44, 53 Конституції України, зумовлює необхідність відступу від зобов'язань за відповідними статтями Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (далі – Пакт) та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), що передбачають такі самі за змістом права, а саме: за ст.ст. 3, 8 (п. 3), 9, 12, 13, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27 Пакту та ст.ст 4 (абз. 3), 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16 Конвенції, ст.ст. 1, 2 Додаткового протоколу, ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції.

01 березня 2022 року Постійне представництво України при Раді Європи передало Генеральному секретарю Ради Європи вербальну ноту від 28.02.2022 № 31011/32-017-3 [140], якою було повідомлено про запровадження з 24.02.2022 строком на 30 днів надзвичайного стану в окремих регіонах України та воєнного стану на всій території держави, а також про заходи відступу від зобов'язань за відповідними положеннями Конвенції, визначеними у додатках до цієї ноти.

Аналіз статей 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України дає підстави стверджувати, що більшість із них безпосередньо не охоплює зміст права на справедливий суд, оскільки регулює інші конституційні права, свободи, гарантії та заборони. Водночас частина четверта статті 32 Конституції України містить гарантію судового захисту права особи на спростування недостовірної інформації про себе та членів сім'ї, а також права вимагати вилучення будь-якої інформації. Суб'єктом цієї гарантії є кожна фізична особа незалежно від громадянства.

У зв'язку з цим зазначене конституційне право, з огляду на пункт 3 Указу Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 та пункт 1 Закону України від 24.02.2022 № 2102-IX про затвердження цього Указу, формально

віднесено до сфери потенційного обмеження. Проте конституційна допустимість такого підходу є дискусійною.

По-перше, у пункті 2.3 розділу I Додатку до вербальної ноти від 28.02.2022 № 31011/32-017-3 [141] наведено лише частини першу та другу статті 32 Конституції України, тоді як в Указі Президента України № 64/2022 статтю 32 зазначено загалом. По-друге, хоча частина четверта статті 32 Конституції України за формальною ознакою не входить до переліку прав, які відповідно до частини другої статті 64 Конституції України не можуть бути обмежені за жодних умов, її змістовний зв'язок із частиною першою статті 55 Основного Закону є очевидним, оскільки вона прямо передбачає судовий спосіб захисту відповідних прав.

Попри констатуючий характер частини першої статті 55 Конституції України, її зміст має визначатися з урахуванням офіційного тлумачення, наданого Конституційним Судом України в межах його повноважень, передбачених статтями 147 і 150 Конституції України. У Рішенні від 25.12.1997 № 9-зп у справі щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України Конституційний Суд України роз'яснив, що кожному гарантується судовий захист прав і свобод, а суд не вправі відмовити у правосудді, якщо особа вважає, що її права порушені, порушуються або створено перешкоди для їх реалізації [68].

Крім того, КСУ наголосив, що відмова у прийнятті належно оформлених позовних заяв, скарг чи інших звернень є порушенням права на судовий захист, яке відповідно до статті 64 Конституції України не підлягає обмеженню. Отже, положення частини першої статті 55 Конституції України Конституційний Суд України інтерпретував саме як право на судовий захист, що має абсолютний характер у системі конституційних гарантій.

Зважаючи на зазначене, на нашу думку, визначені положеннями ч. 4 ст. 32 Конституції України право спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та право вимагати вилучення будь-якої

інформації, у контексті гарантування кожному їх судового захисту, з огляду на правову природу та предмет цієї гарантії, її фактичну сутнісну тотожність із правовою природою та предметом гарантії, передбаченої положенням ч. 1 ст. 55 Основного Закону України в інтерпретації Конституційного Суду України, підпадають під дію захисного режиму щодо абсолютної неможливості їх обмеження на підставі припису другого речення ч. 2 ст. 64 Конституції України та ч. 2 ст. 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII.

Є підстави стверджувати, що частина друга статті 64 Конституції України, яка унеможлиблює обмеження прав, передбачених статтею 55, у поєднанні з частиною другою статті 157 Основного Закону, що забороняє внесення змін до Конституції України в умовах воєнного чи надзвичайного стану, формують подвійну конституційну гарантію збереження сутнісного змісту права на справедливий суд. У такому взаємозв'язку ці положення виконують функцію нормативного запобіжника проти потенційного звуження права на судовий захист.

З огляду на викладене, видається обґрунтованим ініціювання питання про уточнення пункту 3 Указу Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [128] у частині посилання на статтю 32 Конституції України. Метою такого уточнення має бути виключення можливості поширення режиму обмеження на гарантії, передбачені частиною четвертою статті 32 Основного Закону, які за своїм змістом безпосередньо пов'язані з правом на судовий захист.

Для досягнення цієї мети доцільно у відповідному пункті Указу замінити формулювання «статтями 30–34» на більш конкретизовану редакцію: «статтями 30, 31, частинами першою – третьою статті 32, статтями 33, 34».

Зважаючи на те, що за змістом положень Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII [127] Указ

Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях підлягає затвердженню Верховною Радою України (ст. 2, ч.ч. 2 – 4, 6 ст. 5 цього Закону), а зумовлене загрозою нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, тимчасове обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень є встановленою на законодавчому рівні ознакою воєнного стану як особливого правового режиму (ст. 1, п. 5 ч. 1 ст. 6 цього Закону), вважаємо, що нормативно-правовий акт Глави держави про внесення запропонованих нами змін до п. 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/2022 [128] підлягає затвердженню парламентом України шляхом прийняття відповідного закону.

Задля об'єктивності зазначимо про наше усвідомлення того, що вказана пропозиція має здебільшого теоретичне значення, а її висловлення та оприлюднення обумовлені прагненням забезпечення юридичного пуризму у нормативно-правовій сфері діяльності Глави держави.

Почасти це пояснюється тим, що з огляду на положення п. 20 ч. 1 ст. 106 Конституції України та ч. 2 ст. 5 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII [127], які безпосередньо визначають повноваження Президента України щодо введення воєнного стану, а також на норми, зі змісту яких наявність такого повноваження вбачається опосередковано (зокрема, ч. 3 ст. 83, п. 31 ч. 1 ст. 85 Основного Закону України та ст. 2, ч.ч. 1, 3 – 6 ст. 5, ст. 6 зазначеного Закону № 389-VIII), відповідний указ передбачає лише можливість обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану, як таку.

Фактично ж, обмеження того чи іншого права, здійснюється не на рівні підзаконного нормативного акту, одним з видів яких є укази Президента України, а на рівні закону, єдиним уповноваженим суб'єктом прийняття якого є Верховна Рада України (п. 3 ч. 1 ст. 85 Конституції України).

На нашу думку, таким законом є, зокрема, базовий закон про затвердження в рамках процедури, визначеної положеннями ст. 5 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII [127], відповідного указу Президента України про введення воєнного стану в Україні та/або спеціальний закон, на підставі якого запроваджуються ті чи інші обмеження певних прав і свобод людини і громадянина.

Як приклади, можна зазначити Закон України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 2102-IX [128] та Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 № 2136-IX [142], ч. 2 ст. 1 якого передбачено, що на період дії воєнного стану вводяться обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина передбачених ст.ст. 43, 44 Конституції України.

На користь такого висновку опосередковано свідчить і визначена чинним законодавством умова та процедура набрання чинності указу Президента України про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі прийняття парламентом України проекту закону про затвердження такого акту Глави держави частково з рекомендаціями та/або застереженнями. Так, за змістом положень ч. 2 ст. 190 Регламенту Верховної Ради України, затвердженого Законом України від 10.02.2010 № 1861-VI [143] за вказаної умови чинними є положення відповідного указу Президента України, затвердженого Верховною Радою України, який набирає чинності після його затвердження парламентом України та негайно оголошується через медіа або оприлюднюється в інший спосіб.

У контексті нашого дослідження ми не можемо не згадати про те, що за часів незалежності України її відступ від окремих зобов'язань, визначених основоположними міжнародними договорами у сфері захисту прав людини, вперше відбувся на підставі постанови Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань,

визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» від 21.05.2015 № 462-VIII [144] внаслідок збройної агресії російської федерації проти України. Вказану Заяву у квітні 2022 р. парламент підтвердив шляхом викладу у новій редакції преамбули Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 № 1207-VII [145].

Верховна Рада України заявила про повну відповідальність російської федерації як держави-агресора за дотримання прав людини і виконання відповідних міжнародних договорів на анексованій та тимчасово окупованій території України (Автономна Республіка Крим та місто Севастополь), а також про відповідальність як за міжнародним гуманітарним правом, так і за міжнародним правом захисту прав людини за дотримання і захист прав людини на фактично окупованих і контрольованих частинах Донецької і Луганської областей (п.п. 1 та 2 Заяви).

Відступ означає відмову від чого-небудь, порушення чогось [146].

Щодо змістового виміру відступу, предметом актуального відступу стали окремі зобов'язання, що визначені п. 3 ст. 2, ст.ст. 9, 12, 14, 17 Пакту та ст.ст. 5, 6, 8, 13 Конвенції (п. 1 цієї постанови), а потенційно можливого відступу – зобов'язання за іншими статтями Пакту та Конвенції на підставі та в порядку, визначених вказаними актами та зазначеною постановою парламенту України з обов'язковим інформуванням уповноважених осіб – Генерального секретаря ООН та Генерального секретаря Ради Європи (п. 10 Заяви).

У частині відступу від окремих зобов'язань, пов'язаних із гарантіями забезпечення особі права на справедливий суд (п. 3 ст. 2, ст.ст. 9, 14 Пакту та ст. 6 Конвенції), такий відступ стосується:

- застосування положень Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» щодо превентивного

затримання у районі проведення антитерористичної операції осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години» від 12.08.2014 № 1630-VII [147] стосовно превентивного затримання осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години, але не більше ніж на 30 діб, за згодою прокурора та без ухвали суду (п. 5 зазначеної вище Заяви парламенту України [144]);

- застосування положень Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції» від 12.08.2014 № 1631-VII [148] стосовно введення на час воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції особливого режиму досудового розслідування, відповідно до якого повноваження слідчих суддів, визначені чинним КПК України, тимчасово передаються відповідним прокурорам, які набувають додаткових процесуальних прав. Верховна Рада України обмежила дію вказаного особливого режиму виключно районом проведення антитерористичної операції та умовою неможливості виконання слідчим суддею повноважень, визначених чинним КПК України (п. 6 зазначеної вище Заяви парламенту України [144]);

- застосування положень Закону України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» від 12.08.2014 № 1632-VII [149] з огляду на фактичну відсутність функціонування судів та органів досудового розслідування в окремих районах Донецької та Луганської областей, спричинену збройною агресією російської федерації та підтримуваних нею діями терористичних угруповань, щодо зміни на час проведення антитерористичної операції територіальної підсудності судових справ, підсудних судам, що розташовані у районі проведення цієї операції, та підслідності кримінальних правопорушень, вчинених у районі її проведення,

у разі неможливості здійснювати досудове розслідування (п. 7 зазначеної вище Заяви парламенту України [144]).

Зазначене дає підстави для висновку про те, що вказаний відступ від окремих зобов'язань України за п. 3 ст. 2, ст.ст. 9, 14 Пакту та ст. 6 Конвенції втілюється у тимчасовій передачі окремих повноважень судів на стадії досудового розслідування у кримінальних справах відповідним прокурорам.

На нашу думку, це не становить принципової загрози суті охоронюваного Пактом та Конвенцією права на справедливий суд, оскільки процесуально значимі результати такого досудового розслідування у логічному підсумку зрештою стають предметом судового розгляду, що здійснюється судом, який у контексті положень цих міжнародних договорів відповідає критерію «встановлений законом». Тобто, суб'єктом повноваження щодо остаточного вирішення відповідного правового питання залишається суд.

У просторовому вимірі відступ поширюється на такі невід'ємні частини території України:

- окремі райони Донецької та Луганської областей України, визначені Антитерористичним центром при Службі безпеки України у зв'язку з проведенням антитерористичної операції (п. 9 Заяви);
- на майбутнє – змінену територію, на яку поширюється відступ від зобов'язань (розд. II Заяви).

Зазначимо, що згідно з п. 1 постанови Верховної Ради України «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями» від 17.03.2015 № 254-VIII [150] тимчасово окупованими територіями визнано окремі райони, міста, селища і села Донецької та Луганської областей, у яких відповідно до Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» від 16.09.2014 № 1680-VII [151] запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування.

У квітні 2022 року на законодавчому рівні було уточнено поняття тимчасово окупованої Російською Федерацією території України як частини державної території, на якій збройні формування та окупаційна адміністрація РФ установили й здійснюють фактичний контроль або де такий контроль реалізується з метою формування окупаційної адміністрації [152]. Законом України від 15.04.2014 № 1207-VII визначено, що початком тимчасової окупації окремих територій України є 19 лютого 2014 року; Автономна Республіка Крим і місто Севастополь вважаються окупованими з 20 лютого 2014 року, а окремі території Донецької та Луганської областей – з 7 квітня 2014 року [145].

У період дії Закону України від 18.01.2018 № 2268-VIII межі та перелік тимчасово окупованих населених пунктів у Донецькій і Луганській областях визначалися підзаконним актом – Указом Президента України від 07.02.2019 № 32/2019 [153; 154]. Після втрати чинності цього Закону відповідне регулювання було оновлено Законом України від 21.04.2022 № 2217-IX [152].

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 06.12.2022 № 1364, формування переліку територій, на яких ведуться або велися бойові дії чи які тимчасово окуповані Російською Федерацією, належить до компетенції Міністерства розвитку громад та територій України за погодженням із Міністерством оборони України та з урахуванням пропозицій відповідних військових адміністрацій [155]. Такий перелік було затверджено наказом Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 22.12.2022 № 309, а його розділ II безпосередньо присвячено тимчасово окупованим територіям [156; 157].

У часовому вимірі граничний строк відступу зазначеною вище постановою парламенту України від 21.05.2015 № 462-VIII [144] визначено закінченням періоду повного припинення збройної агресії російської федерації. Своєю чергою, повне припинення збройної агресії визначено як сукупний набір таких обов'язкових складових:

- «виведення усіх незаконних збройних формувань, керованих, контрольованих і фінансованих російською федерацією, російських окупаційних військ, їх військової техніки з території України;
- відновлення повного контролю України за державним кордоном України;
- відновлення конституційного ладу та порядку на окупованій території України».

Зауважимо, що текст постанови Верховної Ради України від 17.03.2015 № 254-VIII [58] містить дещо іншу редакцію складових строку завершення тимчасової окупації «окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей:

- виведення усіх незаконних збройних формувань, російських окупаційних військ, їх військової техніки, а також бойовиків та найманців з території України;
- відновлення повного контролю України за державним кордоном України».

На нашу думку, з огляду на те, що закінчення періоду повного припинення збройної агресії російської федерації та завершення тимчасової окупації частини території України має безпосередній вплив на відновлення конституційного режиму реалізації прав і свобод людини і громадянина, положення відповідних нормативних визначень у постановах Верховної Ради України від 17.03.2015 № 254-VIII [58] та від 21.05.2015 № 462-VIII [144] підлягають уніфікації суб'єктом прийняття цих актів.

Зважаючи на доволі тривалий час, що минув з моменту появи вказаних постанов парламенту, неодноразову фактичну зміну лінії фронту після їх прийняття, а також з огляду на чинність зазначених вище Указу Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 та Закону України від 24.02.2022 № 2102-IX, вважаємо за можливе вказати на доцільність періодичного зазначення на рівні підзаконних актів актуального переліку тимчасово окупованих

територій України, на які на підставі постанови Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» від 21.05.2015 № 462-VIII [144] поширюється відступ України від зобов'язань за Пактом та Конвенцією.

До того ж, очевидно, слід зважати й на те, що у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про попереднє ув'язнення» щодо додаткового регулювання забезпечення діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану» від 03.03.2022 № 2111-IX [116], Україна 23.03.2022 додатком [116] до вербальної ноти Постійного представництва України при Раді Європи від 28.02.2022 № 31011/32-017-3 повідомила Генерального секретаря Ради Європи про відступ від зобов'язань за ст.ст. 5, 6 і 13 Конвенції.

Зауважимо, що Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/2022 [127], затверджений Законом України від 24.02.2022 № 2102-IX [128], положень про відступ від окремих зобов'язань, визначених п. 3 ст. 2, ст.ст. 9, 14 Пакту та ст. 6 Конвенції не містить. Фактичною правовою підставою такого відступу на основі рішення парламенту України є постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» від 21.05.2015 № 462-VIII [144], якою передбачено можливість поширення відступу на «змінену територію» (п. 2 зазначеної постанови, розд. II зазначеної Заяви), тобто, на непідконтрольну Україні територію, географічні межі якої змінилися порівняно з попереднім періодом внаслідок зміни лінії фронту та, відповідно, окупації чи деокупації частини території України.

Стосовно виду актів парламенту України про відступ від зобов'язань, визначених міжнародними договорами України, вважаємо за необхідне зазначити таке.

1) Щодо форми висловлення Україною згоди на обов'язковість Пакту.

На підставі положень ст. 6 Закону України «Про правонаступництво України» від 12.09.1991 № 1543-XII [158], якими Україна підтвердила свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України, зобов'язання з Пакту набули поширення і на Україну як на правонаступника Української РСР. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. було підписано від імені Української РСР 20 березня 1968 р. та ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.1973 № 2148-VIII [159].

Згідно з пунктом 1 статті 4 Пакту, «у разі офіційно проголошеного надзвичайного становища, що створює загрозу життю нації, держава-учасниця може тимчасово відступати від окремих зобов'язань за Пактом лише в межах, об'єктивно зумовлених гостротою ситуації, за умови сумісності таких заходів з іншими міжнародно-правовими зобов'язаннями та недопущення дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження».

Водночас Пакт не містить жодних застережень стосовно базового визначення вимог до регламентації такого відступу на рівні національного законодавства держав-учасниць.

Положення Пакту, що регламентують право на судовий розгляд (п. 3 ст. 2, ст.ст. 9, 14), не належать до кола норм, відступ від яких на підставі п. 2 ст. 4 Пакту не допускається, а тому будь-яка держава – учасниця Пакту може використати право відступу від зобов'язань щодо забезпечення зазначеного права.

Пакт містить загальне правило щодо необхідності його ратифікації та передбачає депонування ратифікаційних грамот у Генерального секретаря ООН (п. 2 ст. 48).

2) Щодо форми надання згоди Україною на обов'язковість для неї Конвенції.

У п. 1 ст. 15 Конвенції передбачено можливість вжиття під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-якою Високою Договірною Стороною заходів, що відступають від її зобов'язань згідно цієї Конвенції та виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом.

Конвенція не регламентує рівня нормативних актів та певного їх виду щодо прийняття її підписантом відповідного рішення.

Водночас за змістом положень п. 1 ст. 59 Конвенції вона підлягає ратифікації з переданням у подальшому ратифікаційних грамот на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи.

Конвенцію було ратифіковано Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР [159].

Чинний на час її ратифікації Закон України «Про міжнародні договори України» від 22.12.1993 № 3767-XII [160] визначав такими, що підлягають ратифікації, міжнародні договори України, що стосуються прав та свобод людини і громадянина, та передбачав здійснення ратифікації таких договорів шляхом ухвалення Верховною Радою України спеціального закону про ратифікацію (ч. 1, п. б) ч. 2 ст. 7). Рішення про приєднання України до міжнародних договорів або їх прийняття (щодо договорів, які потребують ратифікації) ухвалювалися Верховною Радою України у формі закону (п. а) ч. 1 ст. 10).

Закон України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 № 1906-IV [161] визначає ратифікацію як форму надання згоди України на

обов'язковість для неї міжнародного договору (абз. 6 ст. 2, ч. 1 ст. 8). Відповідно до ч. 1 ст. 9 цього Закону ратифікація міжнародних договорів України здійснюється шляхом прийняття закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору. Зазначена форма надання державою згоди на обов'язковість законодавчо встановлена для міжнародних договорів України, що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, а також для інших міжнародних договорів, ратифікація яких передбачена міжнародним договором або законом України (п.п. б) та є) ч. 2 ст. 9).

З урахуванням зазначеного вище, доходимо висновку про те, що визначені п. 3 ст. 2, ст.ст. 9, 14 Пакту та ст. 6 Конвенції зобов'язання України щодо забезпечення особі права на справедливий суд у контексті положень ч. 1 ст. 9 Конституції України виникли на підставі закону, а саме – ст. 6 Закону України «Про правонаступництво України» від 12.09.1991 № 1543-XII [158] та Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17.07.1997 № 475/97-ВР [159].

Підсумовуючи наведене, зазначимо, що вивчення питання щодо правового врегулювання правовідносин у сфері гарантій права на справедливий суд в умовах правообмежень, зумовлених введенням воєнного стану, дає підстави для наступних висновків:

1. Визначальними рисами конституційно-правових меж обмеження прав і свобод людини і громадянина, окресленими у ст. 64 Конституції України є такі:

- Основний Закон України є єдиним джерелом визначення випадків можливого обмеження;
- вичерпний перелік умов встановлення обмежень – введення воєнного або надзвичайного стану;

- частковість обмежень, тобто, можливість встановлення лише окремих обмежень;
- тимчасовість обмежень, яка для суб'єкта їх встановлення зумовлює обов'язок визначити строк дії цих обмежень;
- визначення переліку прав і свобод, які не можуть бути обмежені за жодних умов.

2. Передбачена на рівні Основного Закону України можливість встановлення в умовах воєнного або надзвичайного стану окремих обмежень прав і свобод людини і громадянина із зазначенням строку дії цих обмежень (ст. 64) потенційно позбавлена будь-яких ознак свавільності, з огляду на визначення законодавцем такого виду нормативного акту, яким можуть регулюватися відповідні суспільні правовідносини, як закон (п.п. 1, 19 ч. 1 ст. 92).

Вказаний спосіб правового регулювання питань правообмеження людини і громадянина забезпечує не лише визначальну роль парламенту України, а й дієву можливість використання у разі виникнення потреби потенціалу структурних елементів парламентського контролю – тимчасових слідчих комісій і тимчасових спеціальних комісій Верховної Ради України, а також Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

3. За часів незалежності України її відступ від окремих зобов'язань, визначених основоположними міжнародними договорами у сфері захисту прав людини, у т.ч. й від окремих зобов'язань, пов'язаних із гарантіями забезпечення особі права на справедливий суд (п. 3 ст. 2, ст.ст. 9, 14 Пакту та ст. 6 Конвенції), вперше відбувся на підставі постанови Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» від 21.05.2015 № 462-VIII внаслідок збройної агресії російської федерації проти України.

4. Відступ від окремих зобов'язань України за п. 3 ст. 2, ст.ст. 9, 14 Пакту та ст. 6 Конвенції полягає у тимчасовій передачі окремих повноважень судів на стадії досудового розслідування у кримінальних справах відповідним прокурорам, що не становить принципової загрози суті охоронюваного вказаними міжнародними договорами права на справедливий суд, оскільки процесуально значимі результати такого досудового розслідування у логічному підсумку зрештою стають предметом судового розгляду, що здійснюється судом, який у контексті положень цих міжнародних договорів відповідає критерію «встановлений законом».

5. На нашу думку, рішення Верховної Ради України про відступ України від визначених міжнародними договорами у сфері прав людини зобов'язань, у т.ч. й від зобов'язань, обумовлених положеннями п. 3 ст. 2, ст.ст. 9, 14 Пакту та ст. 6 Конвенції, мають ухвалюватися у формі закону, а не постанови чи заяви.

6. Є актуальною потреба у нормативному визначенні поняття відступу від зобов'язань за міжнародним договором України шляхом внесення запропонованих нами змін і доповнень до абз. 13 ст. 2, назви розд. V, назви та ч.ч. 1, 2 ст. 24, назви та ч.ч. 2, 3 ст. 25, назви та ч.ч. 1, 2 ст. 26, ст. 27 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 № 1906-IV.

7. Визначений у п. 32 ч. 1 ст. 85 Конституції України перелік повноважень Верховної Ради України у сфері міжнародних договорів пропонується розширити шляхом доповнення його таким повноваженням, як відступ від зобов'язань за міжнародним договором України.

2.2 Вплив воєнного стану на розвиток судової практики щодо забезпечення реалізації права на справедливий суд

Воєнний стан виступає надзвичайним чинником, що докорінно трансформує умови реалізації та тлумачення права на справедливий суд, виводячи судову практику за межі традиційного застосування норм та

наділяючи її функцією підтримання конституційної рівноваги між безпекою держави й фундаментальними правами людини.

На відміну від мирного часу, коли прогалини та колізії усуваються переважно законодавцем у поступовому темпі, в умовах війни саме судова практика стає головним регулятором правозастосування.

Вона визначає межі допустимих обмежень відкритості судових засідань та формує замінники публічності, встановлює критерії пропорційності «особливих режимів» досудового розслідування, уніфікує підходи до дистанційної участі сторін і захисту конфіденційності спілкування адвоката з підзахисним, формує алгоритми забезпечення «розумного строку» та пріоритетності розгляду справ, пропонує процедури виконання рішень у ситуаціях, коли боржник чи майно перебувають на тимчасово окупованих територіях.

Таким чином, воєнний стан водночас висвітлює структурні вразливості судової системи такі як нерівномірність навантаження, кадрові втрати, логістичні й технічні бар'єри, а також стимулює формування нових стандартів судочинства, що зміщують акцент із формального процесуального на матеріальний зміст справедливості. У підсумку судова практика виступає як системний механізм конституційного калібрування пропорційності кожного обмеження, перетворюючи ситуативні рішення на доктринально узгоджені орієнтири. Її аналіз у межах даного підрозділу має особливе значення, оскільки він дозволяє теоретично осмислити та узагальнити новітні підходи судів, визначити їхній вплив на забезпечення права на справедливий суд у воєнний час, а також закласти основу для подальшої післявоєнної кодифікації та гармонізації національної практики з європейськими стандартами верховенства права.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII [127] (далі – Закон № 389-VIII) містить окрему норму, предметом

правового регулювання якої є правовідносини щодо діяльності судів, органів та установ системи правосуддя в умовах воєнного стану.

Так, згідно з положенням ч. 1 ст. 12-2 цього Закону в умовах правового режиму воєнного стану суди, органи та установи системи правосуддя діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією України та законами України.

У цій нормі втілено основоположний підхід щодо засад діяльності органів державної влади, визначений у ч. 2 ст. 6 та ч. 2 ст. 19 Конституції України.

Той факт, що текст ч. 1 ст. 12-2 Закону № 389-VIII значною мірою відтворює положення ч. 2 ст. 19 Основного Закону України, на нашу думку, свідчить про позицію законодавця стосовно того, що запровадження режиму воєнного стану не впливає на засадничі підвалини визначення основ діяльності органів державної влади, у т.ч. й судів.

Вказана позиція послідовно втілена і в положенні ч. 2 ст. 12-2 Закону № 389-VIII, за змістом якого в умовах правового режиму воєнного стану передбачені Конституцією України повноваження судів, органів та установ системи правосуддя обмежені бути не можуть.

Таке законодавче застереження логічно кореспондується з визначеною ч. 2 ст. 64 Основного Закону України неможливістю обмеження в умовах воєнного стану права на судовий захист, що додатково передбачено і в ч. 2 ст. 20 Закону № 389-VIII: «В умовах воєнного стану не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, передбачені частиною другою статті 64 Конституції України».

Користуючись нагодою, зауважимо, що текст ч. 2 ст. 64 Основного Закону України містить два речення, перше з яких допускає можливість встановлення окремих і тимчасових обмежень прав і свобод – «В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень», а друге –

містить перелік статей Конституції України, права і свободи, визначені якими не підлягають обмеженню – «Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції». Окремо наголосимо на тому, що друге речення містить перелік норм, а не перелік прав і свобод.

З огляду на зазначене, чинна редакція положення ч. 2 ст. 20 Закону № 389-VIII, на нашу думку, потребує уточнення.

Пропонуємо викласти вказану норму у такій редакції:

«2. В умовах воєнного стану не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, передбачені нормами, зазначеними у другому реченні частини другої статті 64 Конституції України».

У пункті 5.2 мотивувальної частини Рішення від 22.09.2005 № 5-рп/2005 Конституційний Суд України зазначив, що будь-яке звуження змісту чи обсягу прав і свобод слід розглядати як їх обмеження [162]. При цьому зміст прав людини охоплює сукупність умов і засобів, які формують необхідні для існування та розвитку особи можливості, тоді як обсяг прав відображає їх кількісну характеристику через конкретні правомочності, закріплені відповідними правами. Водночас загальновизнаним є підхід, за яким сутнісне ядро основного права не може бути порушене за жодних обставин.

У контексті воєнного стану наведена правова позиція Конституційного Суду України набуває особливого значення, адже саме вона формує доктринальну межу між допустимим обмеженням і недопустимим звуженням права на справедливий суд. Воєнні виклики об'єктивно зумовлюють тимчасові процесуальні корективи, проте їх правомірність повинна оцінюватися крізь призму незмінності сутнісного ядра права.

Частина третя статті 22 Конституції України встановлює заборону звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод під час ухвалення нових законів або внесення змін до чинних. У Рішенні від 11.10.2005 № 8-рп/2005

Конституційний Суд України роз'яснив, що обсяг прав людини становить їх кількісну характеристику, яка відображає множинність, межі, інтенсивність і ступінь реалізації відповідних можливостей. Відтак звуження обсягу прав і свобод означає зменшення кола їх суб'єктів, територіальної чи часової сфери дії, кількості або розміру благ, а також інших кількісно вимірюваних параметрів їх використання [163].

Вказане означає, що будь-яке обмеження має супроводжуватися компенсаторними інструментами: від альтернативних форм доступу (електронні системи, дистанційні засідання) до процедурних гарантій від зловживань владними повноваженнями. Таким чином, положення ч. 3 ст. 22 Конституції України у поєднанні з практикою Конституційного Суду формують методологічний фундамент для оцінки допустимості процесуальних інновацій воєнного часу, утримуючи баланс між безпекою та непорушністю сутності права на справедливий суд.

У контексті дослідження права на справедливий суд в умовах воєнного стану особливої уваги заслуговує аналіз судової практики, адже саме вона перетворює абстрактні конституційні принципи на конкретні механізми їх реалізації у надзвичайних обставинах.

Воєнний стан виявив низку структурних вразливостей на рівні доступу до правосуддя, складу суду, строків розгляду, публічності та виконання рішень, які потребують не лише нормативного врегулювання, а й вироблення сталих підходів через судові рішення.

Насамперед, проаналізуємо Постанову колегії суддів Першої судової палати ККС ВСУ від 13.06.2023 у справі № 225/127/17 [164]. Під час апеляційного перегляду провадження участь захисника була обов'язковою. Суд провів засідання «телефонно», без належної відеоідентифікації та можливості повноцінної комунікації «клієнт–адвокат». Відповідно виникає питання чи відповідає таке «спрощене» підключення гарантіям ст. 6 ЄКПЛ у воєнних умовах?

ККС ВСУ вказав, що участь захисника телефоном порушує право на захист – КПК не передбачає такого формату, суд не може встановити особу, забезпечити пояснення прав та реальну змагальність. Цей висновок упорядковує практику: дистанційність не ототожнюється зі «спрощенням гарантій», а будь-яка заміна фізичної присутності допускається лише у формі відеоконференції, яка відповідає статті 336 КПК (ідентифікація, технічна справність, можливість конфіденційної консультації із захисником та повноцінна комунікація зі складом суду).

З огляду на конституційне ядро права на суд (ст. 55 Конституції) рішення фактично у стандарт: технологія – інструмент, а не привід редукувати зміст гарантій.

Наступним судовим рішенням є Постанова колегії суддів Трьої судової палати ККС ВС від 11.10.2023 у справі № 317/1524/15-к [165]. Скаржник наполягав на забезпеченні процесуальної участі та комунікації із судом у дистанційному форматі. Питання полягало в тому, де «проходить межа» між виправданою дистанційністю судового розгляду у воєнний час і порушенням принципу змагальності/рівності сторін? ККС ВСУ підкреслив, що дистанційні інструменти – не самоціль і суд має мотивовано показати, що обраний формат не позбавив сторону реальної процесуальної можливості викласти позицію, ставити питання, реагувати на докази.

Практично це означає обов'язок суду відобразити в ухвалі (протоколі) технічні параметри каналу зв'язку, спосіб ідентифікації учасника, механіку забезпечення конфіденційного каналу із захисником і регламент процесуальних реплік/клопотань. При цьому ККС ВС апелює до загального правила: приймаючи рішення про відеоконференцію, суд повинен виходити з того, що вона покликана забезпечити права сторін, а не замінити їх імітацією участі. Це зближує національні стандарти з практикою ЄСПЛ щодо належної участі в режимі відеолінку.

Постанова колегії суддів Другої судової палати ККС ВС від 14.11.2023 у справі № 644/2494/20 [166] вирізняється тим, що закріпила ще один важливий «запобіжник»: сам по собі відеоформат апеляційного засідання в умовах воєнного стану не є порушенням статті 6 ЄКПЛ.

Для успіху касаційної скарги скаржник має конкретизувати, яким саме чином дистанційність перешкодила реалізації його процесуальних прав (вимога навести приклади «конкретної шкоди» праву на захист: неможливість ставити питання, технічні збої, відсутність конфіденційного зв'язку із захисником, неідентифікована особа тощо).

Таким чином, ККС ВС сформулював презумпцію процесуальної нейтральності відеоконференції: вона узгоджується з КПК і не порушує ЄКПЛ за умови дотримання гарантій ідентифікації, комунікації та реальної участі; натомість складність доведення порушення – на апелянті/касаторові.

У сукупності ці три позиції вибудовують цілісний «воєнний» тест справедливого суду для дистанційних форматів, який працює на трьох рівнях. По-перше, рівень допустимості каналу: лише відеоконференція, а не «звукова» заміна участі; суд зобов'язаний забезпечити ідентифікацію особи, працездатність каналу та можливість конфіденційного зв'язку «захисник–підзахисний» (ст. 336 КПК).

По-друге, рівень мотивування: кожен перехід у дистанційний режим має бути обґрунтований конкретними фактичними та безпековими підставами з поясненням, як саме зберігаються змагальність і «право бути почутим».

По-третє, рівень перевірки шкоди: скаржник має показати, як саме обраний формат обмежив його процесуальні можливості; «формальні» зауваження без демонстрації конкретної шкоди не працюють.

Ця триєдина конструкція фактично є національною конкретизацією статті 6 ЄКПЛ: дозволяючи дерогаційні заходи (ст. 15 ЄКПЛ) у воєнний час,

вона не допускає редукції ядра права на справедливий суд (належна участь, ефективна допомога захисника, рівність сторін).

Постанова колегії суддів Першої судової палати ККС ВС від 23.07.2024 у справі № 937/2776/20 [167] стосується того, що через зміну територіальної підсудності (воєнний стан, накази голів судів) отримати «живу» справу було неможливо. Касаційний суд вирішував питання за наявними копіями й електронними матеріалами.

Питання полягало в тому, чи можна для дотримання «розумного строку» та доступності правосуддя замістити паперові матеріали копіями/електронними даними? Касаційний кримінальний суд вирішував питання, спираючись на електронні матеріали й копії, наявні в ЄСІТС та пов'язаних реєстрах. Правова дилема полягала в тому, чи не підриває така «оцифрована» процесуальна база гарантії доступу до суду, змагальності та рівності сторін, а також чи узгоджується вона з вимогами законодавства щодо спеціальних режимів правосуддя під час АТО/ООС та воєнного стану.

Суд підтвердив можливість рухатися «від копій», коли доступ до паперових томів об'єктивно неможливий та у випадках, коли це зумовлено імперативами міжнародного гуманітарного права і необхідністю застосування процесуальних механізмів, спрямованих на недопущення правового вакууму.

ККС ВСУ виходить із того, що особливі умови не повинні паралізувати доступ до правосуддя: якщо оригінал фізично недосяжний, суд може опертися на електронні матеріали за умови процесуальних гарантій тотожності змісту, цілісності й автентичності копій.

Такий підхід кореспондує Закону України № 1632-VII «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням АТО» (щодо зміни територіальної підсудності та забезпечення неперервності правосуддя), а також конструкції ЄСІТС, що підтримує зберігання, фіксацію та обмін процесуальними даними у цифровій формі.

Додаткові «технічні» гарантії – стаття 336 КПК (відеоконференція), оновлення процесуальних кодексів щодо повної технічної фіксації засідань і долучення електронних записів до матеріалів справи. Сукупно це формує процесуально-правову підставу для «електронної безперервності» розгляду.

Постанова колегії суддів Другої судової палати ККС ВС від 27.07.2023 у справі № 392/856/22 [168] стосується питання, чи блокує воєнний стан виконання рішень про передачу земельної ділянки (на тлі обмежень приватизації та особливих режимів).

Якщо детальніше, то сторони дискутували, чи можуть воєнні обмеження в земельній сфері (тимчасові мораторії, особливі режими) блокувати виконання судового рішення про передачу земельної ділянки. Верховний Суд України чітко констатував, що воєнний стан та похідні обмеження не можуть нівелювати імператив обов'язковості судового рішення.

Допустимими є лише процесуальні форми пристосування, але не блокування виконання внаслідок дії спеціальних заборон. Це підсилює матеріальний вимір права на справедливий суд, оскільки правосуддя вважається завершеним лише на стадії реального виконання.

Такий підхід узгоджується з конституційною моделлю обов'язковості судових рішень (п. 9 ч. 2 ст. 129 Конституції України) та із розумінням виконання як невід'ємної складової у сенсі ст. 6 ЄКПЛ. Навіть у випадку існування спеціальних законів чи постанов, спрямованих на захист публічного інтересу в умовах війни, презумпція обов'язковості виконання не скасовується, а набуває адаптивних форм через механізми виконавчого провадження.

Рішення формує однозначний орієнтир для органів виконавчої влади, державних реєстраторів і суб'єктів господарювання: виконання остаточного рішення суду є обов'язком, а не дискреційною рекомендацією. Якщо пряме виконання унеможливлене у зв'язку з дією воєнних мораторіїв, має бути

знайдений правомірний альтернативний спосіб його реалізації, але не допускається створення ситуації «законсервованого» невиконання. Для судів постанова стала процесуальним дороговказом при розгляді заяв про зміну способу та порядку виконання.

Постанова колегії суддів Третьої судової палати ККС ВС від 18.07.2024 у справі № 796/198/2018 [169] стосується спору про обчислення та переривання строків пред'явлення виконавчих документів у період воєнного стану: чи «перезапускає» війна процесуальні строки, і в якій мірі належить враховувати об'єктивні перешкоди (окупація, логістика, безпекові ризики)? ККС ВСУ сформулював збалансовану відповідь: перебіг строків у виконавчому провадженні може призупинятися/перериватися, якщо держава встановила відповідні правила, а стягувач добросовісно реалізовував право на звернення до виконання (без зловживань і невиправданих пауз). Цей підхід захищає як інтереси кредиторів, так і правову визначеність боржників.

В основу покладено спеціальні перехідні приписи Закону «Про виконавче провадження», насамперед п. 10-2 розд. XIII (у редакціях законів № 2129-IX, № 2456-IX та пов'язаних змін), яким законодавець на рівні *lex specialis* адаптував вчинення виконавчих дій у період воєнного стану, включно із ситуаціями, коли виконання об'єктивно ускладнене й має бути процедурно відтерміноване або обмежене.

Постанова колегії суддів Третьої судової палати ККС ВС від 24.07.2024 у справі № 521/15479/21 [170] має системне значення для розуміння меж допустимого процесуального компромісу в умовах воєнного часу. Суть проблеми полягала в тому, чи може суд чи його працівники фактично підміняти перекладача у випадку, коли учасник процесу не володіє державною мовою. Верховний Суд України однозначно підтвердив, що переклад – це не технічна послуга, а елемент ядра права на захист, закріплений у ст. 6 § 3 (е) ЄКПЛ та національних нормах (зокрема, ст. 29 КПК України).

Суд і його персонал не можуть виконувати функції перекладача, оскільки це руйнує процесуальну рівновагу сторін, підриває змагальність та робить неможливим усвідомлене волевиявлення обвинуваченого. Будь-яка «економія процесу» шляхом підстраховки перекладу суддею чи секретарем розглядається як істотне порушення права на справедливий суд і рівності сторін.

Таким чином, навіть у воєнний час забезпечення участі професійного перекладача є обов'язковим і не може бути скасоване. Це формує жорсткий стандарт мовної допомоги: незалежний перекладач є конституційно й конвенційно гарантованим інструментом ефективної участі у процесі. Для судів та установ попереднього ув'язнення таке рішення означає необхідність системного планування і завчасного залучення перекладачів, навіть якщо це потребує відкладення розгляду справи.

Постанова колегії суддів Першої судової палати ККС ВС від 26.11.2024 у справі № 463/1771/22 [171] стала орієнтиром у визначенні меж допустимості процесуальних спрощень під час воєнного стану. Ключове питання полягало в тому, чи може стаття 615 КПК, яка встановлює спеціальні правила воєнного часу, змінювати склад суду у провадженнях, де особі загрожує довічне ув'язнення. Суд нагадав, що відповідно до ч. 10 ст. 615 КПК, такі справи підлягають обов'язковому розгляду колегією у складі трьох суддів. Воєнний стан, навіть попри логістичні чи кадрові ускладнення, не скасовує цієї вимоги.

Ця позиція відтворює фундаментальний зміст критерію у розумінні статті 6 ЄКПЛ. Склад суду, визначений процесуальним законом, є елементом самої сутності права на справедливий суд. Його зміна під приводом надзвичайних умов означала б редукцію інституційних гарантій, що суперечить як конвенційним, так і конституційним стандартам (п. 9 ч. 2 ст. 129 Конституції України).

Таким чином, рішення стабілізувало судову практику після періоду невизначеності перших місяців повномасштабного вторгнення, унеможлививши одноособовий розгляд у провадженнях з найвищою ціною для особи. Воно закріплює доктрину, за якою навіть у надзвичайних умовах інституційні елементи справедливого суду – законність складу, незалежність і неупередженість – становлять ядро права, що не підлягає компромісу.

Щодо судової практики ЄСПЛ, то як приклад можемо навести наступне у контексті проблематики дослідження. У рішенні у справі «Цулукідзе і Русулашвілі проти Грузії» (29.08.2024, заяви №44681/21 та №17256/22) Європейський суд з прав людини вкотре акцентував, що право на справедливий суд, гарантоване §1 статті 6 Конвенції, охоплює як суб'єктивну, так і об'єктивну неупередженість суду [172]. Суд наголосив, що навіть за відсутності доведених фактів особистої упередженості судді (суб'єктивний тест), обставини, які об'єктивно можуть породжувати у сторін чи суспільства сумніви в його неупередженості, є достатніми для встановлення порушення [173]. У конкретному випадку сімейний зв'язок між судовою помічницею та адвокатом, що представляв одну зі сторін, у поєднанні з широким колом повноважень помічників у Грузії створював ризик обґрунтованих сумнівів у незалежності та неупередженості суду. Відмова Верховного суду Грузії надати прозорі процесуальні гарантії усунення таких сумнівів була розцінена ЄСПЛ як порушення права заявників на справедливий судовий розгляд. Для національного правопорядку в умовах воєнного стану ця справа має особливе значення. В умовах кадрових втрат, релокацій судів та кадрового дефіциту, ризик виникнення подібних ситуацій, коли родинні, особисті чи інституційні зв'язки можуть поставити під сумнів об'єктивність суду, істотно зростає. Важливість цього рішення полягає в тому, що воно підкреслює, що навіть у надзвичайних обставинах держава зобов'язана зберігати високі стандарти суддівської неупередженості, а будь-які потенційні конфлікти інтересів повинні бути усунуті або належно врегульовані. Це відповідає вимогам статті 129 Конституції України щодо

незалежності та безсторонності суду та положенням статті 6 Конвенції, що залишаються чинними й під час дерогацій [174]. У ширшому сенсі, наведене рішення ЄСПЛ актуалізує для України потребу у системному моніторингу об'єктивних гарантій неупередженості в умовах війни: прозорому врегулюванню конфлікту інтересів, чіткому визначенні меж повноважень помічників суддів, публічному інформуванні сторін про можливі ризики та обов'язковому мотивуванні рішень про відвід. Воєнний стан не зменшує значення цих стандартів, а навпаки – робить їх критично важливими для збереження довіри суспільства до судової влади.

Отже, можемо підсумувати, що особливостями впливу воєнного стану на розвиток судової практики щодо забезпечення права на справедливий суд є наступні:

1) доктрина процесуальної безперервності.

Її сутність полягає в тому, що навіть за умов об'єктивної недоступності матеріалів справи у «паперовій» формі (через релокацію судів, знищення документів або тимчасову окупацію територій) доступ до правосуддя не повинен перериватися. Судове провадження може легітимно продовжуватися на основі автентичних електронних копій та даних, що зберігаються у Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі, за умови дотримання двох принципових вимог: забезпечення рівного доступу сторін до цих матеріалів та підтвердження їх автентичності належними процесуальними засобами;

2) непорушним визнається інституційний критерій «суд, встановлений законом».

Воєнні процесуальні режими не можуть змінювати чи редукувати склад суду у справах найвищої тяжкості, зокрема там, де передбачено можливість довічного позбавлення волі. Законний склад суду розглядається не як допоміжна процесуальна умова, а як сутнісний елемент самого права на справедливий суд, що відображає інституційну природу гарантій, закріплених у статті 6 ЄКПЛ;

3) утвердження концепції цифрової публічності як компенсатора обмеженої відкритості.

У ситуаціях, коли фізична присутність учасників та громадськості у залі суду неможлива з огляду на безпекові умови, обов'язковим стає доступ до технічних аудіозаписів судових засідань через ЄСІТС або надані носії. Такий доступ виконує роль функціонального сурогату публічності. Для цього запропоновано критерії «цифрової прозорості»: відтворюваність запису, рівна доступність для всіх сторін процесу та відсутність селективного чи вибіркового надання матеріалів. Також закріплюється презумпція процесуальної нейтральності дистанційних форматів. Використання відеоконференцій у воєнний час є допустимим виключно за умови суворого дотримання базових гарантій: належної ідентифікації учасників, забезпечення конфіденційного зв'язку між адвокатом і підзахисним, повного доступу до матеріалів справи та реальної можливості ставити запитання й відповідати на них. Водночас сформульовано «червоні лінії» недопустимих спрощень: зокрема, телефонні підключення без відеоідентифікації чи формальна «технічна присутність» захисника, що фактично позбавляє сторону ефективного представництва;

4) формується «воєнна» модель процесуального строку.

Йдеться про імперативне зупинення розгляду цивільних справ у випадках мобілізації учасника процесу. Водночас суд має як формально констатувати факт служби, так і здійснювати «тест реальної неможливості участі», зважаючи на можливість дистанційного зв'язку чи представництва адвокатом. Ключовим завданням стає баланс між правами мобілізованої сторони та правами її процесуального опонента. На цій основі вибудовується матриця оцінки розумності строків у воєнних умовах, яка враховує фактори форс-мажору, безпеки, логістики та доступності цифрових інструментів. Також формується принцип «антивідкладальності» для прифронтових юрисдикцій. Суди в умовах інфраструктурних руйнувань та логістичних перешкод не можуть обирати стратегію бездіяльності шляхом нескінченного

відкладення розгляду справ. Натомість вони зобов'язані використовувати доступні правомірні процесуальні заміники – електронні матеріали справ, відеозв'язок, зміну територіальної підсудності. Відповідний підхід трансформує надзвичайність із чинника паралічу системи у сферу керованих процесуальних рішень, що дозволяють зберегти неперервність правосуддя навіть у найскладніших умовах;

5) акцентується необхідність ієрархічної чистоти дерогацій.

Відступ від міжнародних правозахисних зобов'язань, прийнятих законами (через ратифікацію чи правонаступництво), повинен оформлюватися виключно актами законодавчого рівня. Це унеможливорює використання підзаконних рішень як інструмента звуження прав і гарантує більш високий рівень парламентського та судового контролю. Таким чином забезпечується єдність стандартів пропорційності й легітимності, що відповідає як Конституції України, так і зобов'язанням держави за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод;

6) актуалізується легітимаційно-підзвітний вимір судочинства.

Під час війни саме прозорість діяльності судів стає ключовим елементом суспільної довіри. Запровадження стандартів регулярної публічної звітності про строки розгляду справ, причини відкладень, технічну доступність судових засідань, а також обов'язковість оприлюднення рішень і доступу до технічних записів засідань перетворюється на необхідний інструмент підтримки інституційної стійкості судової влади. У цьому вимірі легітимність суду забезпечується як формальною бездоганністю процедури, так і прозорою комунікацією з суспільством;

7) формування жорсткого стандарту мовної допомоги як невід'ємного елементу гарантій захисту.

Йдеться про доктринальне та практичне визнання того, що переклад у судовому процесі має здійснювати виключно незалежний і компетентний перекладач. Будь-яка «самодопомога» суду, коли функції перекладача

фактично перебирає суддя чи секретар, є несумісною з принципом рівності сторін та змагальності, оскільки підриває баланс процесуальних можливостей і створює ризики упередженості. У цьому контексті судова практика воєнного часу висунула вимогу до встановлення чітких критеріїв достатності перекладу: належна кваліфікація перекладача, повнота відтворення змісту, безперервність мовної підтримки протягом усього провадження, а також наявність процесуальних механізмів контролю якості перекладу. Таким чином, мовна допомога набуває статусу не технічного інструмента, а системоутворюючої гарантії, що визначає можливість реалізації інших елементів права на справедливий суд.

Тож, судова практика воєнного часу наочно показала, що право на справедливий суд зберігає свій незмінний конституційний інваріант, але змінює маршрути реалізації. Саме суди, опинившись у ситуації множинних дерogaцій, релокацій та фрагментованої юрисдикції, перебрали на себе стандартоутворювальну функцію: вони не просто застосовують норми, а творять операційні правила співмірності обмежень і підтримують рівновагу між безпекою та свободою.

2.3 Проблеми реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану

Актуальність проблематики зумовлена тим, що тривалий збройний конфлікт радикально змінює контекст дії конституційних гарантій і водночас не скасовує їх сутнісного ядра. Саме в екстремальних умовах воєнного стану право на справедливий суд виступає індикатором інституційної зрілості конституційного ладу та рівня реальної дієвості принципу верховенства права. Так, з однієї сторони, держава отримує легітимні інструменти тимчасових відступів і обмежень, а з іншої – зберігає невідступні вимоги доступу до правосуддя, незалежності та безсторонності суду, розумного строку й обов'язковості виконання рішень. Суперечність між потребою у

швидких безпекових рішеннях і конституційною вимогою правової визначеності не є абстракцією, адже вона матеріалізується у щоденних процесуальних рішеннях судів, прокурорів, сторін та органів виконання.

Насамперед актуальною є проблема нормативно-ієрархічної узгодженості, адже множинні «шари» регулювання (Конституція, міжнародні зобов'язання, спеціальні воєнні закони, процесуальні кодифікації, акти правозастосовних органів) взаємодіють у режимі підвищеної турбулентності. Дерогації за міжнародними договорами, продовження строків воєнного стану, «особливі режими» досудового розслідування, релокація судів і зміна підсудності – кожен із цих інструментів корисний сам по собі, але в комбінації вони створюють ризик колізій, прогалин і різночитань. За відсутності чітко визначених критеріїв пропорційності, часових обмежень та процедур регулярного перегляду обмежень існує ризик трансформації тимчасових заходів у постійні, що призводить до феномену «нормалізації надзвичайності». Такий стан підриває довіру суспільства до судової влади та послаблює конституційний стандарт справедливого судового розгляду.

Війна демонструє крихкість інфраструктури правосуддя: руйнування приміщень, релокації, кадрові втрати, обмежений доступ учасників процесу (військовослужбовці, внутрішньо переміщені особи, мешканці прифронтових і тимчасово окупованих територій), перебої зв'язку. Це безпосередньо впливає на склад суду, публічність слухань і дотримання «розумного строку». Спроби компенсувати ризики за рахунок дистанційної участі, відеоконференцій, письмових процедур і пріоритезації категорій справ є необхідними, але без єдиних стандартів конфіденційності, фіксації процесуальних дій, доступності для осіб з інвалідністю та мовних гарантій вони можуть лише перерозподіляти проблеми, а не розв'язувати їх по суті.

Фрагментарність переліків «територій бойових дій» і «тимчасово окупованих» територій та неузгодженість термінології в різних актах продукують процесуальні спори щодо підсудності, ускладнюють виклик і доставлення учасників, перешкоджають своєчасному збиранню та оцінці

доказів. Відсутність актуальних офіційних переліків ускладнює автоматичне повернення підсудності після деокупації й породжує сукупність клопотань про поновлення строків. У результаті реалізація права на доступ до суду ускладнюється тривалістю відповідних процедур, організаційними перешкодами та значними витратами для особи, що знижує ефективність судового захисту як засобу поновлення порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів.

Запровадження спеціальних процесуальних режимів досудового розслідування та обмежень публічності з міркувань безпеки, навіть за умови їхньої формальної легітимності, неминуче впливає на баланс між судовою владою та стороною обвинувачення, зменшуючи обсяг судового контролю на найбільш чутливих стадіях кримінального провадження. Це ускладнює реальну дієвість таких фундаментальних гарантій, як презумпція невинуватості, право на своєчасний і ефективний доступ до захисника, конфіденційність адвокатської комунікації та забезпечення перекладача для осіб, що не володіють державною мовою.

Звуження відкритості судового процесу об'єктивно знижує рівень його прозорості, що, у свою чергу, суттєво підвищує значення будь-яких комунікаційних похибок судової влади. У таких умовах публікація судових рішень (із дотриманням вимог безпекової анонімізації), систематичні статистичні звіти щодо строків і відкладень, забезпечення відкритості та контрольованості автоматизованого розподілу справ, наявність ефективних антикорупційних і дисциплінарних механізмів, а також уніфіковані стандарти інформаційної політики судів виступають не факультативними, а обов'язковими елементами конституційної легітимності судової влади. Без цих складових навіть формально бездоганна з процесуальної точки зору процедура не здобуває суспільного визнання як справедлива. Крім того, над усім комплексом гарантій тяжіє методологічний виклик забезпечення єдності правозастосування.

Отже, системний аналіз проблем реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану постає не периферійним, а одним із ключових завдань сучасної конституційно-правової науки. Його мета полягає у виявленні й доктринальному описі вад правозастосовної практики, а також у виробленні концептуально узгоджених рішень: від уніфікації правового статусу бойових і тимчасово окупованих територій та нормативного закріплення впровадження стандартів конфіденційної дистанційної участі, створення ефективних механізмів виконання судових рішень у надзвичайно складних територіальних умовах та формування прозорих комунікаційних протоколів судової влади. Лише за таких умов можливо зберегти конституційний баланс між безпекою та свободою, забезпечивши, щоб надзвичайний режим залишався винятком у формі, але не в сутнісному наповненні правосуддя, а право на справедливий суд зберігало свою ефективність як базова гарантія верховенства права та фундаментальна опора конституційного ладу держави навіть у період війни.

Право на справедливий суд у період дії воєнного стану в Україні виявляє себе як «стрес-тест» для всієї правової системи, оскільки концентрує ключові вимоги конституційного ладу (верховенство права, поділ влади, судовий захист) і водночас змушене співіснувати з режимом дозволених законом тимчасових відступів від окремих прав і свобод. У загальнотеоретичному контексті механізм реалізації цього права є системним феноменом, що поєднує нормативний (ієрархія актів, межі обмежень, форма дерогації), інституційний (організаційна спроможність та незалежність судової влади), процедурний (належна процесуальна форма, публічність, мотивованість, строки), доступовий (фактична можливість звернення й участі) і легітимаційний (довіра, прозорість, виконання рішень) рівні. Воєнний стан законно допускає «окремі тимчасові обмеження» прав і свобод, але ці обмеження мають відповідати двом фундаментальним рамкам: по-перше, внутрішньоконституційній – «необмежуваному ядру» (зокрема, праву на судовий захист за ст. 55 Конституції), та, по-друге, міжнародно-правовій –

вимогам статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і статті 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Власне в цих рамкових координатах і проявляються п'ять вузлових груп проблем, які системно впливають на реалізацію права на справедливий суд у сучасних умовах.

По-перше, проблема нормативно-ієрархічної визначеності меж обмежень. Пункт 3 Указу Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 передбачає можливість тимчасового обмеження прав, гарантованих статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України [127]. Узагальнена формула «ст. 30–34» інкорпорує і частину четверту статті 32, яка гарантує кожному судовий захист щодо спростування недостовірної інформації та вилучення інформації. Змістовно ця гарантія перебуває у нерозривному зв'язку з правом на судовий захист (ст. 55 Конституції), що віднесено до категорії прав, які не можуть бути обмежені за жодних умов (ч. 2 ст. 64 Конституції). Конституційний Суд України у Рішенні від 25 грудня 1997 р. № 9-зп офіційно уточнив, що «кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку; суд не може відмовити у правосудді», а відмова у прийнятті належно оформленої заяви є порушенням права на судовий захист, яке не може бути обмежене [68]. Підзаконна практика використання узагальнених «парасолькових» формулювань на кшталт посилання на «ст. 30–34» породжує ієрархічну колізію. Формально вона охоплює і ч. 4 ст. 32 Конституції, яка за своєю природою пов'язана зі ст. 55 і становить складову «необмежуваного ядра» права на судовий захист. З точки зору конституційної доктрини така ситуація потребує техніко-юридичного виправлення: конкретизації переліку допустимих обмежень із чітким виключенням ч. 4 ст. 32 та закріпленням цієї корекції у законі, що відповідає моделі введення чи продовження воєнного стану. Подібне уточнення відновлює правильну ієрархію нормативно-правових актів і унеможливорює сумніви щодо звуження гарантій, які становлять сутність права на справедливий суд.

Наступною проблемою є проблема форми та рівня актів, якими оформлюється дерогація. За Законом України «Про міжнародні договори України» ратифікація відбувається у формі закону, а «зупинення дії» договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою, також здійснюється у формі закону. Водночас відступ (дерогація) у 2015 р. було оформлено постановою-заявою Верховної Ради України № 462-VIII. Хоча Конвенція і МПГПП не диктують конкретної внутрішньої форми рішення про відступ, державний «ієрархічний паритет» вимагає, щоби зміна/тимчасове звуження обсягу правозахисних зобов'язань за договорами, прийнятими законом, відбувалася актом того самого рівня, – законом. Додатково на це орієнтує і новий Закон «Про правотворчу діяльність», який закріплює місце чинних міжнародних договорів у національній ієрархії. Доктринально логічним є модернізувати Закон № 1906-IV, ввівши дефініцію «відступ (дерогація)» як різновиду тимчасового призупинення виконання окремих договірних обов'язків, процедуру ініціювання (МЗС як «ворота»), зміст повідомлення (права, територія, тривалість, причини, критерії необхідності і пропорційності), а також форму – закон. Такий крок усуне ієрархічну асиметрію «імплементация законом – зміна підзаконним актом/постановою» і підвищить передбачуваність судового контролю пропорційності обмежень.

При цьому, внутрішні акти (указ про введення, закони про затвердження/продовження) не завжди «дзеркально» відтворюють повний набір реквізитів, яких вимагає стаття 15 Конвенції й стаття 4 МПГПП: конкретизований список прав, територіальні межі, обґрунтування необхідності, часові межі та процедура припинення. Для внутрішнього правопорядку це означає зниження інтенсивності контролю за пропорційністю і тимчасовістю обмежень: судам, Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини та парламентським комісіям складніше перевіряти. Обґрунтованим рішенням видається інституціоналізація у внутрішніх актах уніфікованого «Паспорта дерогації»

як додатка до кожного указу/закону про запровадження чи продовження воєнного стану з ідентичним структуруванням до міжнародних повідомлень, обов'язковою офіційною публікацією та трасуванням змін. Такий «паспорт» посилює передбачуваність, полегшує судовий контроль та мінімізує простір для адміністративного свавілля при застосуванні обмежень.

Окремою проблемою також є інституційно-організаційні виклики незалежності та доступності правосуддя. Воєнна реальність суттєво змінила географію та умови функціонування судової влади, а саме переміщення судів, зупинення роботи через загрози безпеці, кадровий дефіцит, перебої комунікацій. Усе це впливає на дотримання базових конституційних і конвенційних критеріїв «суду, встановленого законом», незалежності й безсторонності, публічності та розумних строків (ст. 6 ЄКПЛ; ст. 124, 126, 129 Конституції України). Вирішення цих викликів не полягає у створенні «виняткових» судових режимів, а у формуванні стійкої інфраструктури безперервності правосуддя: автоматизований і відмовостійкий розподіл справ із резервними дата-центрами; уніфіковані та прозорі процедури зміни підсудності; мінімальні стандарти безпечної роботи судів (укриття, автономне живлення та зв'язок, резервні канали відеозв'язку); захищені бюджетні видатки на матеріально-технічне забезпечення. Додатковим елементом мають стати процесуальні механізми компенсації публічності (анонімізовані рішення, відстрочене оприлюднення), коли відкритий розгляд об'єктивно становить загрозу безпеці.

Водночас у воєнних умовах особливо важливо зберегти дієвий баланс інституційного контролю. Посилення парламентського нагляду (через тимчасові слідчі комісії) та ролі омбудсмана (регулярні звіти судової влади щодо строків, доступності й публічності) виступає ключовою гарантією легітимності у ситуації, коли суспільний контроль де-факто обмежений. Не менш актуальним є убезпечення судової системи від непрямого впливу військових адміністрацій, які в умовах воєнного стану отримали додаткові

повноваження: будь-які спільні інфраструктурні рішення повинні супроводжуватися правовими «запобіжниками незалежності».

Ще однією проблемою є юрисдикційні та доступові бар'єри для внутрішньо переміщених осіб, військовослужбовців та осіб з інвалідністю. Реалізація права на доступ до суду, яке у європейській та національній доктрині розглядається як фундаментальний компонент права на справедливий суд (ст. 6 ЄКПЛ; ст. 55 Конституції України), стає формальною, якщо особа позбавлена реальної можливості звернутися до суду чи брати участь у процесуальних діях. В умовах воєнного стану ці бар'єри набувають особливої гостроти: неможливість пересування через руйнування транспортної інфраструктури чи окупацію території, проходження військової служби у бойових частинах, потреба в перекладі або застосуванні асистивних технологій. Формально наявні інструменти електронного суду та відеоконференцій не завжди забезпечують фактичну участь сторони, що вимагає нормативних рішень системного характеру.

У науковій перспективі такі рішення доцільно розглядати у трьох аспектах. Перший стосується військовослужбовців: процесуальні строки мають коригуватися з урахуванням бойових завдань; участь у судовому засіданні має відбуватися дистанційно як загальне правило (за згодою сторін); процесуальні документи повинні вручатися через командування; а зв'язок із захисником гарантуватися у формі конфіденційних каналів комунікації. Другий аспект – внутрішньо переміщені особи: необхідна адаптація правил територіальної підсудності відповідно до фактичного місця перебування, спрощене підтвердження статусу ВПО та створення цифрових «єдиних вікон» для подання документів, ознайомлення з матеріалами справи й отримання процесуальних повідомлень. Третій аспект – особи з інвалідністю: забезпечення інклюзивних приміщень, проведення засідань у доступних форматах, використання сурдоперекладу чи тифлокоментаря, продовження процесуальних строків і створення альтернативних каналів комунікації.

Усі ці напрями неможливо реалізувати без розширення доступу до системи безоплатної правової допомоги як базового компенсаторного механізму для вразливих груп. На рівні законодавчої політики доречно кодифікувати «процесуальні адаптації воєнного часу» у всіх процесуальних кодексах, а у бюджетному законодавстві закріпити фінансування таких доступових сервісів у статусі захищених видатків судової влади. Вказане дозволить перетворити формальні гарантії на реальний інструмент інклюзивного правосуддя в умовах надзвичайності.

Окремою проблемою є забезпечення реального виконання судових рішень. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах воєнних дій та тимчасової окупації територій, де традиційні механізми виконання фактично паралізовані. Без створення спеціальних правових інструментів – компенсаційних механізмів, відстроченого виконання з урахуванням індексації, спеціальних реєстрів перешкод та адаптованих процедур визнання й виконання рішень у новому місці – виграний процес ризикує залишитися декларативним, втрачаючи свою відновлювальну функцію. З позицій конвенційних стандартів це означає, що відсутність реального виконання здатна трансформувати формально правильний судовий розгляд у порушення статті 6 ЄКПЛ.

Крім того, воєнний стан не усуває обов'язку забезпечувати публічність та мотивованість судових рішень. Винятки з міркувань безпеки можуть застосовуватися лише вузько, бути конкретно обґрунтованими та компенсуватися процесуальними «замінниками відкритості» – публікацією анонімізованих версій рішень, відстроченим їх оприлюдненням, забезпеченням аудіозаписів і доступу до них сторонам. Сукупність цих механізмів формує стійкий «легітимаційний контур» правосуддя, що дозволяє підтримувати довіру суспільства навіть у ситуації, коли класичний суспільний контроль за відкритим процесом суттєво обмежений.

У межах цього дослідження доцільно підкреслити, що реалізація права на справедливий суд у площині предметної юрисдикції безпосередньо

залежить від обсягу компетенції суду. Саме наявність у суду повноважень щодо розгляду відповідної категорії справ визначає як можливість ухвалення рішення по суті, так і практичну доцільність звернення особи до судового захисту.

Особливого значення це набуває у справах окремого провадження про встановлення фактів, що мають юридичне значення, зокрема факту загибелі військовослужбовця України під час виконання обов'язків військової служби внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, на чому вже акцентувалася увага в межах цього дисертаційного дослідження [174].

Потреба у судовому встановленні такого факту зумовлена неможливістю його належного підтвердження в позасудовому порядку, коли йдеться не лише про смерть військовослужбовця під час виконання службових обов'язків, а саме про її причинний зв'язок зі збройною агресією Російської Федерації. Встановлення цієї обставини є необхідним для визнання загиблого жертвою міжнародного збройного конфлікту, а також для подальшого отримання членами його сім'ї гуманітарної допомоги та реалізації можливості звернення до міжнародних судових інституцій із відповідними вимогами.

У практиці колегій суддів різних палат Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду свого часу сформувалися відмінні підходи до застосування статті 315 ЦПК України у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення. Це об'єктивно зумовило потребу в усуненні відповідних розбіжностей у процесуальному порядку, передбаченому чинним законодавством.

Так, у справі № 711/7922/17 Верховний Суд постановою від 16.07.2020 залишив без змін рішення апеляційного суду про відмову в задоволенні заяви [175]. Попри наявність у заявника доказів загибелі сина під час проведення антитерористичної операції, зокрема документів військово-лікарської комісії, довідки командування, свідоцтва про смерть та актів щодо нещасного

випадку, суд касаційної інстанції дійшов висновку, що перешкоди для підтвердження відповідного факту у заявника відсутні. Водночас було підтримано позицію апеляційного суду про те, що факт смерті внаслідок збройної агресії російської федерації проти України має загальновідомий характер і не підлягає встановленню в порядку окремого провадження, а причина смерті за наявності виданого свідоцтва про смерть не може додатково визначатися судом.

У справі № 707/52/17 Верховний Суд постановою від 23.06.2021 скасував рішення судів попередніх інстанцій і закриття провадження у справі [176]. Мотивуючи таке рішення, суд зазначив, що заявниця вже мала належні докази загибелі сина під час антитерористичної операції, зокрема лікарське свідоцтво про смерть, наказ командира військової частини та висновок Центральної військово-лікарської комісії щодо причинного зв'язку травми і смерті з виконанням обов'язків військової служби. Крім того, факт збройної агресії російської федерації проти України закріплено на нормативно-правовому рівні, а тому він не потребує окремого судового встановлення. Подібний підхід уже був висловлений у постановях Великої Палати Верховного Суду від 30.01.2020 у справі № 287/167/18-ц та від 19.02.2020 у справі № 210/4458/15-ц.

Отже, у справах № 711/7922/17 і № 707/52/17, попри різний процесуальний результат – розгляд заяви по суті в одному випадку та закриття провадження в іншому, – касаційний суд фактично сформулював однакову правову позицію: заяви такого характеру не підлягають розгляду в порядку цивільного судочинства, оскільки факт смерті підтверджено позасудовими документами, а факт збройної агресії російської федерації проти України встановлений нормативно-правовими актами й не потребує додаткового судового підтвердження.

Водночас у низці постанов Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, зокрема від 14.03.2018 у справі № 363/2981/16-ц [177] та в подальших аналогічних справах, було сформовано інший підхід до

застосування статті 315 ЦПК України. Суд виходив із того, що встановлення юридичного факту вимушеного переселення з окупованої території Луганської області саме внаслідок збройної агресії російської федерації та окупації частини території України можливе лише в судовому порядку, оскільки законодавством не передбачено позасудового механізму підтвердження причинно-наслідкового зв'язку між переселенням особи та військовою агресією. Отже, предметом судового встановлення у таких справах є не сам факт поранення, смерті чи переселення, а юридично значущий зв'язок відповідної події зі збройною агресією російської федерації.

З метою подолання розбіжностей у застосуванні статті 315 ЦПК України Об'єднана палата Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду в постанові від 05.12.2022 у справі № 490/6057/19-ц [178] відступила від попередніх висновків, викладених у справах № 711/7922/17 та № 707/52/17. Верховний Суд наголосив, що у заяві йшлося не про встановлення самого факту смерті військовослужбовця, а про підтвердження причинного зв'язку між його загибеллю під час виконання обов'язку військової служби та збройною агресією російської федерації проти України. Такий факт може бути встановлений лише судом, оскільки іншого правового способу його підтвердження законодавець не визначив. Від його встановлення залежить реалізація особистих і майнових прав члена сім'ї загиблого, зокрема можливість визнання загиблого жертвою міжнародного збройного конфлікту, отримання відповідної гуманітарної допомоги та звернення до міжнародних судових інституцій.

Наведене дає підстави стверджувати, що з урахуванням частини третьої статті 124 Конституції України, яка відносить до юрисдикції судів не лише юридичні спори та кримінальні обвинувачення, а й інші справи у випадках, визначених законом, а також правової позиції Верховного Суду щодо застосування статті 315 ЦПК України, за відсутності законодавчо встановленого позасудового механізму підтвердження причинно-

наслідкового зв'язку між юридично значущим фактом і обставинами його виникнення такий зв'язок може бути встановлений судом у порядку розгляду заяви про встановлення факту, що має юридичне значення.

Узагальнюючи викладене, варто підкреслити, що проблема встановлення причинно-наслідкового зв'язку між смертю військовослужбовця та збройною агресією російської федерації виходить за межі суто процесуальної дискусії й набуває конституційно-правового значення. Йдеться про технічне застосування норм цивільного процесу, а також про забезпечення реальної дії права на справедливий суд як складової верховенства права в умовах війни. Адже від здатності судової системи гарантувати юридичне визнання факту, що прямо пов'язаний з міжнародним збройним конфліктом, залежить як індивідуальна реалізація соціальних і майнових прав членів сімей загиблих, так і більш широкий контекст – формування правової позиції держави у площині міжнародного права, захист її суверенітету та підтримка довіри суспільства до інститутів правосуддя.

В умовах воєнного стану та повномасштабної збройної агресії рф проти України особливого значення набуває застосування положень КПК України, які допускають здійснення спеціального судового провадження щодо окремих категорій злочинів за відсутності обвинуваченого, крім неповнолітнього, якщо така особа переховується від органів досудового розслідування та суду на тимчасово окупованій території України або на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошена в міжнародний розшук.

Зазначене правове регулювання охоплює широкий перелік кримінальних правопорушень, передбачених шістдесятьма трьома статтями Кримінального кодексу України. Йдеться, зокрема, про злочини проти основ національної безпеки, кримінальні правопорушення проти життя і здоров'я особи, її волі, честі та гідності, правопорушення у сфері господарської діяльності, громадської безпеки, авторитету органів державної влади й

місцевого самоврядування, службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, а також кримінальні правопорушення проти правосуддя, встановленого порядку несення військової служби, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Чинний КПК України не містить положень, які б регламентували процедуру нового розгляду за зверненням особи, яка була засуджена за її відсутності – *in absentia*. Натомість ч. 3 ст. 400 зазначеного Кодексу передбачено можливість подання обвинуваченим, щодо якого судом ухвалено вирок за результатами спеціального судового провадження, апеляційної скарги, яка разом із матеріалами кримінального провадження підлягає надсиланню судом першої інстанції до суду апеляційної інстанції з дотриманням правил, передбачених ст. 399 КПК України, що визначають підстави залишення апеляційної скарги без руху, її повернення або відмови у відкритті провадження [71].

Умовою поновлення судом строку апеляційного оскарження є підтвердження обвинуваченим наявності поважних причин, передбачених статтею 138 КПК України. У контексті реалізації права на апеляційний перегляд такими підставами можуть бути: перебування особи під вартою, затримання або відбування покарання; обмеження свободи пересування на підставі закону чи судового рішення; дія обставин непереборної сили, зокрема воєнних подій, епідемій, стихійних лих або інших подібних факторів; тривала відсутність за місцем проживання у зв'язку з відрядженням, поїздкою чи іншими об'єктивними причинами; тяжке захворювання або перебування у закладі охорони здоров'я, що унеможливорює своєчасне звернення; смерть чи загроза життю близьких осіб; несвоєчасне отримання судового виклику, а також інші обставини, які об'єктивно перешкоджали дотриманню строку апеляційного оскарження [71].

Вказане дає підстави для висновку про те, що, зважаючи на наявність у законі вказаної умови, можливість реалізації права на апеляційне оскарження

до певної міри є умовною, а правовий засіб згідно з ч. 3 ст. 400 КПК України ефективно та з достатньою певністю не гарантує того, що засудженому можливість повторного розгляду справи.

Окрім цього, наголошуючи на тому, що положення ч. 3 ст. 400 КПК України уможливають забезпечення перегляду вироку в апеляційному провадженні як з питань права, так і фактів, Велика Палата Верховного Суду в п. 120 постанови від 28.02.2024 у справі № 415/2182/20 [179], тим не менше, можливість забезпечення дотримання європейських стандартів права на справедливий суд пов'язала з такою умовою, як належність судової практики.

Забезпечення такої належності цілковито перебуває у сфері діяльності та відповідальності держави, а не суб'єкта права на справедливий суд і жодним чином не залежить від волі чи поведінки останнього.

Вважаємо, що окреслену нами проблему потрібно розглядати з позиції необхідності неухильного виконання державою позитивного обов'язку з унормування в законі вказаного сегмента суспільних відносин у кримінально-процесуальній сфері щодо ініціювання особою, засудженою за її відсутності, судового рішення у кримінальній справі про звинувачення такої особи.

Принципова важливість саме такого підходу зумовлена правовими наслідками, до яких призводить невиконання державою її позитивних обов'язків.

Зокрема, Конституційний Суд України зазначив, що реалізація державою головного обов'язку, визначеного частиною другою статті 3 Конституції України, щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини передбачає не лише утримання від їх порушення чи непропорційного обмеження, а й активне вжиття належних заходів для створення умов їх повної реалізації кожною особою, яка перебуває під юрисдикцією держави. З цією метою законодавець та інші суб'єкти публічної влади зобов'язані

формувати ефективне правове регулювання, узгоджене з конституційними нормами і принципами, а також запроваджувати механізми, необхідні для забезпечення потреб та інтересів людини, що відображено в абзаці першому пункту 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 № 2-рп/2016 [180].

З урахуванням юридичних позицій у питанні законодавчого упущення (legislative omission), викладених у Рішенні від 23.12.2022 № 3-р/2022, виключний орган конституційної юрисдикції дійшов висновку, що законодавче упущення не є тотожним звичайній прогалині в законодавстві, оскільки полягає у невиконанні державою обов'язку належно врегулювати певну сферу суспільних відносин, що призводить до порушення конституційних норм, принципів, гарантій, прав і свобод людини, про що зазначено в абзаці першому підпункту 4.4 пункту 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 20.12.2023 № 11-р(II)/2023 [181].

З огляду на зазначене, ми вбачаємо потребу у внесенні змін до КПК України задля створення належних законодавчих можливостей для осіб, засуджених *in absentia*, без надмірних ускладнень ініціювати повторний судовий розгляд справи навіть після набуття судовим рішенням про засудження обвинуваченого статусу остаточного й такого, що підлягає виконанню.

Кінцеву мету такої пропозиції ми визначаємо як удосконалення національного механізму забезпечення для вказаної категорії засуджених неухильного дотримання гарантій їхніх прав, передбачених п. 1 ст. 6 та ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [93], а також запобігання можливим випадкам констатації Європейським судом з прав людини відповідних порушень та стягнення з держави Україна грошових коштів у порядку справедливої сатисфакції.

Узагальнення проведеного аналізу засвідчує, що воєнний вимір реалізації права на справедливий суд в основі своїй містить багаторівневу

неузгодженість: на нормативному рівні – нестиковки між конституційними приписами про частковість і тимчасовість обмежень та сукупність підзаконних і спеціальних нормативних приписів; на інституційному – уразливість організаційної спроможності судів до безпекових ризиків і релокацій; на юрисдикційно-доступовому – невизначеність територіальних переліків і логістичні бар'єри для учасників процесу; на процесуально-гарантійному – звуження судового контролю під впливом «особливих режимів» досудового розслідування, що загострює ризики для презумпції невинуватості, раннього та ефективного доступу до захисника, конфіденційності комунікації адвоката з клієнтом і мовних гарантій; на легітимаційно-підзвітному – вимушені обмеження публічності без достатніх компенсаторів прозорості та мотивованості.

Ключовим науковим висновком є те, що фундаментальне ядро права на справедливий суд – доступ до правосуддя, незалежність і безсторонність суду, дотримання розумних строків, публічність і мотивованість судових рішень, а також їх обов'язкове виконання – в умовах воєнного стану не підлягає зменшенню чи призупиненню. Змінюється не сам обсяг конституційних гарантій, а специфіка їх забезпечення та траєкторії практичного застосування. Превалювання *ad hoc*-рішень та точкових винятків створює небезпеку ефекту «нормалізації надзвичайності», коли тимчасове поступово трансформується у постійне, а виняток починає функціонувати як загальне правило. Така тенденція підриває принцип передбачуваності права, фрагментує судову практику та формує додаткові ризики невиконання Україною міжнародно-правових зобов'язань у сфері захисту прав людини.

У загальнотеоретичному вимірі окреслені проблеми доцільно кваліфікувати як прояв дефіциту системної цілісності механізму реалізації права на справедливий суд, зважаючи відсутність ієрархічно впорядкованих рішень, недостатність «запобіжників пропорційності», а також слабка інтеграція організаційних, процедурних і легітимаційних компонентів.

Йдеться не стільки про дефіцит нормативного регулювання, скільки про відсутність їх узгодженого системного поєднання. Відтак подальша концептуалізація має ґрунтуватися на ідеї «функціональної цілісності» права на справедливий суд, тобто будь-яке відхилення чи модифікація в одному з його блоків (наприклад, у процедурних винятках чи територіальній підсудності) повинні супроводжуватися кореляційними змінами в інших сферах (прозорість, компенсаційні механізми, стандарти дистанційної участі). Лише за такої умови зберігається інваріантна конституційна сутність судового захисту як опори верховенства права. У цьому контексті системний перелік проблем виконує не як описову, так і конструктивну функцію, стаючи підґрунтям для вироблення концептуальних основ оптимізації механізму реалізації права на справедливий суд, що розкривається у наступному підрозділі.

2.4 Концептуальні основи оптимізації реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану

Повномасштабна збройна агресія проти України стала найбільшим стрес-тестом для національної системи правосуддя від часу проголошення незалежності. Актуальність дослідження концептуальних основ оптимізації реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану зумовлюється тим, що війна радикально змінює зовнішні параметри функціонування судової системи, а й внутрішню специфіку гарантій цього права. Якщо у звичайних умовах правосуддя сприймається як відносно стабільна система норм, процедур і інституцій, то в умовах надзвичайних викликів воно постає у динаміці, де кожен елемент – доступ, незалежність, безсторонність, публічність, розумний строк і виконання рішень – вимагає нових балансів та адаптивних механізмів. Це робить оптимізацію не факультативною, а конституційно необхідною умовою збереження самої сутності судової влади.

З науково-теоретичної точки зору актуальність визначається також тим, що традиційні підходи до обґрунтування права на справедливий суд спираються на статичну модель правосуддя, тоді як воєнний стан вимагає «динамічного конституціоналізму», тобто здатності науки не лише описувати дефекти правозастосування, а й проектувати інноваційні інституційні рішення. У цьому сенсі оптимізація реалізації права на справедливий суд є внутрішнім завданням національного конституціоналізму, але й важливим чинником євроінтеграційної стратегії держави. Таким чином, актуальність дослідження полягає у формуванні концептуально узгодженої та доктринально виваженої моделі, що дозволить перетворити воєнні виклики на стимул для модернізації правосуддя, посилення його стійкості і відновлення довіри суспільства до судової влади як до ключової конституційної інституції.

Водночас формування національної моделі оптимізації реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану потребує врахування не тільки внутрішньодержавного досвіду, а й зарубіжних підходів до забезпечення правосуддя в періоди надзвичайних правових режимів, збройних конфліктів або масштабних безпекових криз. Порівняльно-правовий аналіз у цьому аспекті має важливе методологічне значення, оскільки дозволяє виявити, яким чином інші демократичні держави поєднують вимоги національної безпеки з обов'язком гарантувати доступ до суду, незалежність правосуддя, процесуальну рівність сторін і розумні строки розгляду справ.

Показовим для порівняння є Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина. У ньому право на справедливий суд закріплене через систему взаємопов'язаних конституційних гарантій. Стаття 19 Основного Закону ФРН гарантує право особи на звернення до суду у разі порушення її прав публічною владою; стаття 97 закріплює незалежність суддів; стаття 101 забороняє надзвичайні суди та гарантує право на «законного суддю»; стаття 103 прямо передбачає право кожної особи бути вислуханою в суді [182].

Отже, німецька модель виходить із того, що справедливий суд є і процесуальною гарантією, і елементом конституційного принципу правової держави. Особливість німецького підходу полягає в тому, що навіть у системі конституційного регулювання стану оборони судова влада не втрачає своєї гарантійної функції. Основний Закон ФРН не створює моделі, за якої надзвичайні умови автоматично виправдовують послаблення права на законного суддю, судове слухання чи судовий захист. Це дає підстави резюмувати, що у німецькій конституційній традиції право на справедливий суд має характер стабілізуючої гарантії, яка обмежує публічну владу саме тоді, коли ризик її надмірної дискреції є найбільшим.

У Конституції Республіки Польща право на справедливий суд закріплено більш концентровано. Стаття 45 Конституції Польщі встановлює, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд справи без невинуватеної затримки компетентним, незалежним, безстороннім і незалежним судом. Додатково стаття 77 гарантує право на відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів публічної влади, а також забороняє законодавче закриття судового шляху для захисту порушених свобод і прав. Стаття 78 передбачає право на оскарження рішень, ухвалених у першій інстанції, а статті 173 і 178 закріплюють незалежність судів і суддів [183]. Польська модель є особливо цінною для українського дослідження, оскільки Конституція Польщі прямо регламентує також надзвичайні стани, включаючи воєнний стан. Зокрема, стаття 229 передбачає можливість запровадження воєнного стану у разі зовнішньої загрози державі, збройного нападу або необхідності виконання міжнародних зобов'язань щодо спільної оборони, а стаття 233 визначає межі обмеження прав і свобод у період надзвичайних режимів. Це свідчить про те, що польський конституціоналізм виходить із необхідності попереднього нормативного визначення меж втручання у права людини, а не з довільного розширення повноважень держави в умовах кризи.

Французька конституційна модель має іншу специфіку. Конституція Французької Республіки 1958 року не містить окремої статті, яка у прямому формулюванні закріплювала б право на справедливий суд у такому вигляді, як це зроблено, наприклад, у Конституції Польщі. Водночас конституційний захист права на суд впливає із ширшого блоку конституційності, зокрема з Декларації прав людини і громадянина 1789 року, яка має конституційне значення у французькій правовій системі. Особливе значення має стаття 16 Декларації, за якою суспільство, у якому не забезпечено гарантії прав і не проведено поділ влади, не має Конституції. Відповідна норма є доктринальною основою для виведення права на ефективний судовий захист, незалежний суд і процесуальні гарантії [184]. У контексті надзвичайних повноважень важливою є стаття 16 Конституції Франції 1958 року, яка дозволяє Президенту Франції вживати надзвичайних заходів у разі серйозної та безпосередньої загрози інститутам Республіки, незалежності нації, територіальній цілісності або виконанню міжнародних зобов'язань, якщо нормальне функціонування конституційних органів публічної влади перерване. Однак навіть така модель не означає повного усунення конституційних гарантій, оскільки надзвичайні повноваження мають бути пов'язані з відновленням належного функціонування публічної влади, а не з довільним обмеженням прав людини.

В Іспанії право на справедливий суд має чітке конституційне закріплення. Стаття 24 Конституції Іспанії передбачає право кожної особи на ефективний судовий захист суддів і судів у здійсненні її прав та законних інтересів, а також забороняє позбавлення особи права на захист. У цій самій статті закріплено низку процесуальних гарантій, зокрема право на звичайного суддю, визначеного законом, право на захист і правничу допомогу, право бути поінформованим про обвинувачення, право на публічний процес без невинуватих затримок, право використовувати докази, право не свідчити проти себе та презумпцію невинуватості [185]. Іспанський досвід є важливим також тому, що Конституція Іспанії окремо

регламентує стани тривоги, надзвичайного стану та облоги. Стаття 55 Конституції Іспанії визначає перелік прав, які можуть бути призупинені за умов надзвичайного стану або стану облоги, однак право на ефективний судовий захист у статті 24 не включене до цього переліку. Таким чином, іспанська конституційна модель розглядає право на суд як одну з тих гарантій, які повинні зберігати функціональне значення навіть за умов надзвичайного правового режиму.

Цікавим для України є також досвід Литовської Республіки, яка, як і Україна, має безпековий контекст, пов'язаний із загрозами зі сторони російської Федерації. Конституція Литви закріплює рівність осіб перед законом і судом у статті 29, право особи звернутися до суду в разі порушення її конституційних прав або свобод у статті 30, а також важливі кримінально-процесуальні гарантії у статті 31, включаючи презумпцію невинуватості та право на захист. Статті 109 і 114 визначають здійснення правосуддя лише судами, незалежність суддів і заборону втручання у діяльність суду [186]. Конституція Литви прямо регламентує можливість тимчасового обмеження окремих прав у разі запровадження воєнного або надзвичайного стану. Стаття 145 передбачає перелік прав, які можуть тимчасово обмежуватися, а стаття 147 забороняє внесення змін до Конституції під час надзвичайного або воєнного стану. Відповідний підхід демонструє важливу для України ідею, оскільки надзвичайний режим може впливати на механізм реалізації окремих прав, але не повинен використовуватися для зміни конституційної ідентичності держави або ослаблення засад правосуддя.

Подібне значення має і Конституція Естонської Республіки. Вона передбачає право особи звертатися до суду у разі порушення її прав, гарантії судового розгляду, а також регулює стан надзвичайної ситуації та стан війни. Особливо показовим є те, що Конституція Естонії забороняє ініціювати або вносити зміни до Конституції під час надзвичайного стану або стану війни. Отже, естонська модель також виходить із того, що в умовах безпекової

кризи конституційний лад має бути захищений від поспішних або політично зумовлених змін [187].

На відміну від більшості європейських держав, Ізраїль не має єдиного кодифікованого конституційного акта, а його конституційна система ґрунтується на Основних законах, які виконують функцію актів найвищої юридичної сили. У контексті гарантування права на справедливий суд особливе значення має Basic Law: Human Dignity and Liberty, оскільки саме через категорії людської гідності, особистої свободи, верховенства права та пропорційності в ізраїльській конституційній доктрині формується підхід до судового захисту особи. Зокрема, стаття 2 цього Основного закону забороняє посягання на життя, тіло або гідність людини, стаття 3 гарантує захист права власності, а стаття 8 встановлює загальну обмежувальну норму, відповідно до якої втручання у права допускається лише на підставі закону, що відповідає цінностям Держави Ізраїль, має належну мету та не перевищує необхідного обсягу. Відповідна конструкція є нормативною основою принципу пропорційності, який має ключове значення для оцінки допустимості обмежень прав людини, зокрема процесуальних гарантій [188]. Специфіка ізраїльської моделі полягає в тому, що право на справедливий суд не сформульоване в Основному законі як окрема класична конституційна норма, подібно до статті 45 Конституції Польщі чи статті 24 Конституції Іспанії. Водночас його зміст виводиться із системного поєднання людської гідності, права на доступ до правосуддя, принципу законності, верховенства права та судового контролю за діяльністю органів публічної влади. Таким чином, ізраїльський підхід демонструє доктринально-судову модель конституційного забезпечення права на справедливий суд. Особливо важливо, що в умовах тривалих безпекових загроз судова влада Ізраїлю зберігає активну контрольну функцію щодо рішень виконавчої влади, у тому числі у військовій та безпековій сферах. Це дозволяє розглядати ізраїльський досвід як приклад того, що навіть за відсутності єдиної писаної конституції та за наявності постійного безпекового тиску ефективність права на

справедливий суд може забезпечуватися через сильну судову інтерпретацію, принцип пропорційності та реальний механізм судового контролю за публічною владою.

Проведений порівняльно-правовий аналіз дозволяє виокремити кілька загальних моделей конституційного закріплення права на справедливий суд. Перша модель – концентрована, коли відповідне право прямо формулюється в одній або кількох статтях Конституції як право на справедливий, публічний і своєчасний розгляд справи незалежним та безстороннім судом. До цієї моделі належать Польща та Іспанія. Друга модель – системна, коли право на справедливий суд виводиться з комплексу норм про судовий захист, незалежність суддів, законного суддю, право бути вислуханим і заборону надзвичайних судів; прикладом є Німеччина. Третя модель – доктринально-конституційна, коли гарантії справедливого суду випливають із ширшого блоку конституційності, принципу поділу влади та гарантій прав людини; такою є французька модель.

У контексті досліджуваної проблематики принципово важливо, що більшість європейських конституцій не розглядають надзвичайний або воєнний стан як підставу для повного усунення права на судовий захист. Навпаки, конституційні тексти Німеччини, Польщі, Іспанії, Литви та Естонії демонструють спільну закономірність, а саме те, що у кризових умовах держава може змінювати окремі процедури, строки, організаційні форми діяльності органів влади, однак не може ліквідувати сутнісні елементи права на справедливий суд – доступ до суду, незалежність суду, законного суддю, право бути вислуханим, право на захист, мотивованість рішення та можливість його оскарження.

На цьому тлі український досвід є справді унікальним. На відміну від багатьох європейських держав, які конституційно передбачають надзвичайні або воєнні режими переважно як потенційну ситуацію, Україна з 24 лютого 2022 року реалізує конституційні гарантії правосуддя в умовах повномасштабної збройної агресії, ракетних ударів, окупації частини

територій, переміщення населення, зміни територіальної підсудності, евакуації судів, кадрового дефіциту, руйнування інфраструктури та постійних безпекових ризиків. Тому для України право на справедливий суд в умовах воєнного стану є щоденною практичною проблемою конституційної стійкості держави.

Отже, оптимізація реалізації права на справедливий суд у період воєнного стану повинна ґрунтуватися на розумінні судової влади як одного з базових механізмів збереження конституційного порядку. У кризових умовах її значення посилюється, оскільки саме судова система має забезпечувати передбачуваність правозастосування, юридичну оцінку дій органів публічної влади та реальний захист особи від необґрунтованого чи надмірного втручання у сферу її прав.

Національне законодавство України є структурованим на основі юридичної сили актів, що містять норми права, – від актів вищої юридичної сили до актів нижчої юридичної сили.

Відповідно до пунктів 1–4 частини другої статті 19 Закону України «Про правотворчу діяльність» у національній правовій системі закріплено ієрархічну побудову нормативно-правових актів [189]. Найвищу юридичну силу має Конституція України, приписи якої є обов’язковими на всій території держави. Чинні міжнародні договори України, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, укладаються відповідно до Конституції України та мають вищу юридичну силу порівняно із законами й підзаконними актами. Закони України ухвалюються на основі Конституції України та відповідних міжнародних договорів і мають пріоритет щодо підзаконного нормативного регулювання. Постанови Верховної Ради України та укази Президента України, своєю чергою, приймаються на підставі й на виконання Конституції України, законів та чинних міжнародних договорів і є обов’язковими до виконання в Україні.

Як убачається з положень ст. 46 Регламенту Верховної Ради України, затвердженого Законом України від 10.02.2010 № 1861-VI [150], до кола рішень парламенту належать, зокрема, його акти, видами яких є закони, постанови, резолюції, декларації, звернення та заяви.

З позицій цієї норми і Заява Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, і постанова Верховної Ради України від 21.05.2015 № 462-VIII [151] про схвалення цієї Заяви, на підставі яких було оголошено про відступ України від окремих зобов'язань, визначених п. 3 ст. 2, ст.ст. 9, 14 Пакту та ст. 6 Конвенції, є видами рішень парламенту України.

Однак, на нашу думку, такого роду рішення мають ухвалюватися у формі закону, оскільки:

- по-перше, з огляду на національну ієрархію нормативних актів, рівень виду акту про відступ від зобов'язань держави Україна за чинним міжнародним договором, який є частиною національного законодавства України, не може бути нижчим порівняно з актом парламенту, яким була надана згода на обов'язковість такого міжнародного договору;

- по-друге, зважаючи на встановлений п. 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України припис щодо визначення прав і свобод людини і громадянина, гарантій цих прав і свобод виключно законами України, рішення про відступ від зобов'язань держави за таким міжнародним договором у вказаній сфері, який є частиною національного законодавства України й має вищу юридичну силу, ніж закони та підзаконні нормативно-правові акти, на рівні підзаконного нормативно-правового акту ухвалюватися не може;

- по-третє, єдиним правомочним суб'єктом ухвалення рішення про відступ від зобов'язань держави, що походять із чинного міжнародного договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, є виключно суб'єкт надання такої згоди, тобто, парламент України.

Зважаючи на фундаментальну важливість права на справедливий суд, на нашу думку, є актуальною потреба у з'ясуванні правової природи відступу від окремих зобов'язань, визначених п. 3 ст. 2, ст.ст. 9, 14 Пакту та ст. 6 Конвенції з позицій спеціального вітчизняного законодавства у сфері міжнародних договорів.

Зі змісту пункту «а» частини другої статті 24 та частин другої, третьої статті 25 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 № 1906-IV випливає, що зупинення дії міжнародного договору України, обов'язковість якого схвалена Верховною Радою України, здійснюється шляхом ухвалення закону України [168]. Якщо самим договором або домовленістю з іншими його сторонами не встановлено інше, таке зупинення тимчасово звільняє Україну від обов'язку виконувати відповідний договір у відносинах із тими сторонами, щодо яких його дію зупинено, не змінюючи інших договірних правовідносин. Водночас у період зупинення Україна повинна утримуватися від дій, здатних ускладнити подальше поновлення чинності договору.

За сутнісним змістом, формою та способом здійснення відступу від окремих міжнародно-договірних зобов'язань України, визначених Пактом та Конвенцією, в основному корелюється з положеннями Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 № 1906-IV [168] та має деякі кваліфікуючі ознаки зупинення дії міжнародних договорів України в частині дії тих їх норм, від яких здійснено відступ (зокрема, такі, як фактична перерва дії міжнародного договору протягом певного проміжку часу стосовно певної частини такого договору, тимчасове звільнення сторони договору від зобов'язань у відповідній його частині, відповідність форми та рівня прийняття рішення щодо зміни обсягу зобов'язань за договором формі та рівню прийняття рішення щодо укладення договору).

Своєю чергою, відмінність полягає у відсутності визначених на нормативному рівні уповноваженого суб'єкта ініціювання процедури відступу та порядку її здійснення. Натомість, як убачається із положень ч. 3

ст. 4, ч. 2 ст. 24 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 № 1906-IV [168], питання прояву ініціативи щодо зупинення дії міжнародних договорів України, визначення суб'єктного складу такого зупинення та форми ухвалення відповідного рішення врегульовано належним чином: пропозиції щодо вказаного зупинення подаються Міністерством закордонних справ України; у разі, якщо ініціатором є інший центральний орган виконавчої влади, державний колегіальний орган, Верховний Суд, Національний банк України, Офіс Генерального прокурора, то зазначені суб'єкти подають відповідні пропозиції разом з Міністерством закордонних справ України; Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними державними адміністраціями відповідні пропозиції подаються через Міністерство закордонних справ України, інший центральний орган виконавчої влади, до компетенції якого належать питання, які пропонуються для врегулювання міжнародним договором.

Суб'єкт і форма зупинення дії міжнародного договору України залежать від рівня його укладення та порядку надання згоди на обов'язковість. Якщо така згода була надана Верховною Радою України, зупинення здійснюється законом України. Щодо договорів, укладених від імені України без потреби парламентської згоди, а також урядових договорів, затверджених Президентом України, відповідне рішення оформлюється указом Президента України. Натомість дія урядових договорів, які не потребували ні згоди Верховної Ради України, ні затвердження Президентом України, а також міжвідомчих договорів, затверджених Кабінетом Міністрів України, зупиняється постановою Кабінету Міністрів України.

З урахуванням зазначеного, вважаємо, що за нинішнього стану правового врегулювання наведені вище змістові спільні ознаки та відмінності між відступом від зобов'язань за міжнародним договором України та зупиненням дії такого договору вказують на відсутність правових підстав для ототожнення суті процедур відступу та зупинення. Такий стан речей свідчить

про актуальність потреби у нормативному визначенні поняття відступу від вказаних зобов'язань та заповненні відповідної законодавчої прогалини.

На нашу думку, це доцільно зробити шляхом внесення таких змін і доповнень до Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 № 1906-IV [168]:

- абзац 13 статті 2 викласти у такій редакції: «зупинення дії (відступ від зобов'язань) – перерва дії міжнародного договору або його окремих положень протягом певного проміжку часу»;

- назву розділу V, назву й частини першу та другу статті 24, назву та частину другу статті 25, частину другу статті 26, статтю 27 після слів «зупинення дії міжнародного договору України» доповнити словами «(відступ від зобов'язань за міжнародним договором України)»;

- частину третю статті 25 після слів «зупинення дії міжнародного договору» доповнити словами «(відступу від зобов'язань за міжнародним договором)»;

- назву та частину першу статті 26 після слів «зупинення дії міжнародних договорів України» доповнити словами «(відступу від зобов'язань за міжнародними договорами України)».

Стаття 92 Конституції України не містить положення про визначення правового режиму міжнародних договорів виключно законами України.

Водночас порівняльний аналіз норм ч. 1 ст. 9, ст. 75, п.п. 3, 32 ч. 1 ст. 85, п. 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України у їх системному взаємозв'язку дає підстави для висновку про те, що вказаний режим міжнародних договорів у сфері визначення, гарантування та захисту прав людини підлягає правовому регулюванню саме на рівні закону, а єдиним правомочним суб'єктом такого регулювання є Верховна Рада України.

До кола повноважень парламенту України належить, зокрема, надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та

денонсація міжнародних договорів України (п. 32 ч. 1 ст. 85 Основного Закону України у чинній редакції).

З урахуванням зазначеного вище, такий перелік повноважень єдиного органу законодавчої влади в Україні, на нашу думку, є суттєво обмеженим і таким, що не повною мірою визначає фактичні повноваження, а тому потребує доповнення.

Зважаючи на таке, пропонуємо п. 32 ч. 1 ст. 85 Конституції України викласти у такій редакції:

«32) надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України, відступ від зобов'язань за такими договорами, зупинення дії та денонсація міжнародних договорів України».

Виходячи з проведеного нами аналізу, доцільно сформулювати цілісну концептуальну модель оптимізації реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану. Вона подає чіткі, взаємопов'язані напрями удосконалення — від конституційно-ієрархічних до процедурно-технологічних.

Насамперед, узагальнюючи викладене й переходячи від діагностики до конструктивних рішень, доречно окреслити засадничий принцип, на якому має будуватися вся система надзвичайних обмежень у сфері правосуддя. Йдеться про доктрину ієрархічної чистоти дерогацій та верховенства закону, тобто що будь-яке тимчасове відступлення держави від міжнародних правозахисних зобов'язань, що зачіпає гарантії справедливого суду, повинно встановлюватися виключно законом, із чітко визначеними межами, строком дії та вбудованими механізмами контролю.

Тому, на нашу думку, доцільно було установити на рівні закону імператив: дерогація допускається лише законом. При цьому у самому законі обов'язково фіксуються: а) вичерпний перелік прав/гарантій, яких вона стосується; б) територія та строк дії; в) тест (матриця) пропорційності; г) періодична звітність уряду перед парламентом; ґ) пряма заборона змінювати

обсяг/строк дерогації підзаконними актами. Одночасно варто дати законодавче визначення «відступу (дерогації)» і відмежувати його від «зупинення дії» договору.

Також варто запровадити спеціальну парламентську процедуру для дерогаційних законів: скорочені, але публічні строки розгляду; обов'язкові висновки КМУ, МЗС і Мін'юсту щодо необхідності та пропорційності; обов'язкове *ex post* переоцінювання через визначені інтервали (наприклад, кожні 90 днів зі спливом строку продовження воєнного стану) із автоматичним припиненням, якщо звіт не схвалено; можливість (або обов'язок) термінового звернення до КСУ для абстрактного контролю конституційності та меж дерогації.

Щодо наступного аспекту оптимізації, то варто акцентувати увагу на тому, що доступ до правосуддя є елементом, що не підлягає обмеженню. У воєнний час саме нечіткість формулювань у підзаконних актах і відсутність єдиного тлумачення створюють поле для хибних практик, коли техніко-юридичні скорочення фактично торкаються недоторканих гарантій. Оптимізація цього блоку вимагає одночасно:

- а) зафіксувати «червону лінію» на рівні закону;
- б) отримати офіційне тлумачення для всієї системи правозастосування;
- в) вбудувати у нормотворчий процес інструменти запобігання помилкам.

Необхідно закріпити прямо в Законі України «Про правовий режим воєнного стану» норму, що рішення про запровадження/продовження воєнного стану не може обмежувати право на судовий захист (ст. 55 Конституції України) та гарантії доступу до правосуддя.

Зокрема, необхідно прийняти постанову Верховної Ради України про звернення до Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення ст. 55 і ч. 2 ст. 64 Конституції в контексті дії воєнного стану: межа недоторканості доступу до суду; співвідношення дистанційної

участі/особливих режимів публічності) з заборonoю обмеження самого права. Таке тлумачення стане системним критерієм для перевірки конституційності поточних і майбутніх рішень.

У війні критерій «суд, встановлений законом» набуває матеріального виміру: незалежність і належний склад суду неможливі без стійкої інфраструктури, прозорих процедур релокації та гарантованого ресурсу. Інституційна стійкість виступає умовою збереження юрисдикційної безперервності й довіри до правосуддя. В цьому контексті варто доповнити Закон України «Про судоустрій і статус суддів» новою статтею «Плани безперервності правосуддя», що зобов'язує ДСАУ спільно з ВРП затверджувати для кожного суду типовий формат безперервності правосуддя (резервні приміщення та мобільні зали; алгоритми релокації; автономне електроживлення/зв'язок; захищені канали; укриття; порядок щорічних стрес-тестів та публічних аудитів готовності).

Зміст такої статті, на нашу думку, має бути наступним: «1. З метою забезпечення стабільного функціонування судової влади, реалізації права кожного на судовий захист, дотримання гарантій незалежного, безстороннього і справедливого суду, встановленого законом, а також забезпечення юрисдикційної безперервності в умовах воєнного стану, надзвичайного стану, збройної агресії, тимчасової окупації території України, надзвичайних ситуацій, істотного пошкодження судової інфраструктури або інших обставин, що об'єктивно перешкоджають належному функціонуванню суду, у судах України затверджуються плани безперервності правосуддя. 2. План безперервності правосуддя є внутрішнім організаційно-правовим документом суду, що визначає комплекс правових, організаційних, кадрових, матеріально-технічних, інформаційно-комунікаційних та безпекових заходів, спрямованих на забезпечення можливості здійснення правосуддя відповідним судом у разі настання обставин, які унеможливають або істотно ускладнюють його функціонування у звичайному режимі. 3. План безперервності правосуддя не

може змінювати встановлену законом юрисдикцію суду, порядок утворення суду, процесуальний статус суддів, правила визначення складу суду, порядок автоматизованого розподілу судових справ, гарантії незалежності суддів, а також процесуальні права учасників судового провадження. Типова форма плану безперервності правосуддя затверджується Державною судовою адміністрацією України за погодженням із Вищою радою правосуддя».

Також Закон України «Про судоустрій і статус суддів» варто доповнити статтею про зміну територіальної юрисдикції (на випадок загроз/неможливості правосуддя): уніфікований алгоритм тимчасового переадресування справ; автоматизований розподіл у суді-наступнику; автоматичне повернення підсудності після відновлення роботи первісного суду.

Зокрема доцільно оптимізувати інфраструктуру захищеної дистанційної участі, а саме створити мережу «кімнат конфіденційного зв'язку» (суди, СІЗО, військові частини, ЦНАПи) з уніфікованими вимогами до відео/аудіо, журналами доступів і навчанням персоналу, запровадити моніторинг якості дистанційних засідань і регулярні звіти про дотримання стандартів.

Тому, можна констатувати, що воєнні обмеження не можуть виправдовувати «спрощення» гарантій. Дистанційні формати допустимі лише там, де збережено автентичну ідентифікацію, конфіденційність «адвокат–клієнт» і повну змагальність, а відсутність паперової справи не перериває провадження.

Умови війни вимагають переосмислення категорії «розумного строку» як інструменту захисту, а не формальної пастки. Процесуальний час має гнучко реагувати на об'єктивні перешкоди (бойові дії, окупація, релокація, мобілізація), водночас не перетворюючись на індульгенцію для зловживань. Баланс досягається через симетрію двох вимог: а) передбачувані правила

зупинення/перезапуску строків; б) активне управління завантаженням судів, що гарантує пріоритетність важливих справ і мінімізує відкладення.

На основі цього необхідно закріпити в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» пріоритет розгляду справ про особисту свободу, сім'ю/дитину, соціальні виплати та статус військових; передбачити міжрегіональний перерозподіл справ і тимчасові відрядження суддів; установити стандарти електронних повісток, календарів із граничними строками та процесуальні санкції за зловживання відкладами.

Право на справедливий суд завершується виконанням рішення. Війна множить випадки об'єктивної неможливості або надмірної тривалості виконання, тому необхідні спеціальні правові інструменти, які переводять «виграну справу» у реальний результат, не караючи добросовісного стягувача і не легалізуючи ухилення боржника.

Слід створити єдиний публічний реєстр воєнних перешкод виконанню (бойові дії, окупація, обмеження доступу до майна), інтегрований із даними Мінреінтеграції та ДСНС, а також запровадити правовий механізм відстеження (трасування) активів держави-агресора та їх синхронізацію з міжнародними компенсаційними механізмами, щоб гарантувати реальне відшкодування у найбільш складних категоріях справ.

Право на справедливий суд має комплексний характер і виходить за межі абстрактних декларацій, потребуючи конкретних і вимірюваних індикаторів. Умови війни підвищують значення публічної довіри до судової влади, а тому впровадження системи метрик та незалежного аудиту дозволить перевести якість правосуддя у прозорий і контрольований формат. Поєднання державного моніторингу, інституту Омбудсмана та громадянського суспільства створює багаторівневий механізм перевірки ефективності судочинства, що посилює інституційну стійкість і відповідальність судової влади.

Виходячи з цього, пропонуємо інституалізувати систему ключових показників ефективності справедливого суду у профільному законодавстві, чітко визначивши набір вимірюваних індикаторів, які дозволять оцінювати якість здійснення правосуддя не лише у формальному, а й у змістовному аспекті. До таких індикаторів варто віднести: середній час від подання позову до першого судового засідання; частку судових засідань, проведених у форматі відеоконференцій із дотриманням процесуальних стандартів; відсоток справ, у яких було забезпечено участь перекладача; частку судових рішень, оприлюднених із доступом у форматах, адаптованих для осіб з інвалідністю (аудиоверсії, субтитри); а також рівень фактичного виконання виконавчих документів у регіонах, де тривають бойові дії чи існують суттєві воєнні ризики. Таке нормативне закріплення сприятиме перетворенню абстрактної гарантії справедливого суду на практично вимірюваний і контрольований стандарт.

Забезпечення права на справедливий суд неможливе без гарантії повного та усвідомленого розуміння процесу всіма його учасниками. У багатонаціональній та соціально різномірній державі мовний бар'єр і відсутність інклюзивних сервісів трансформуються в приховані форми дискримінації. Воєнний стан додатково загострює ці виклики: збільшується кількість військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб та людей з інвалідністю серед учасників процесу. Тому створення ефективної системи судового перекладу, стандартизація якості мовної допомоги та запровадження інклюзивних процесуальних механізмів є невідкладним завданням модернізації судової влади. Тож доцільно сформувати національний реєстр судових перекладачів з можливістю електронного бронювання для судів і місць попереднього ув'язнення, включно з інструментами дистанційного синхронного перекладу через захищені платформи. Більше того, варто закріпити пряму процесуальну недійсність «самоперекладу» суддею чи секретарем та встановити обов'язок суду забезпечувати інклюзивні сервіси (сурдопереклад, субтитри, адаптований

графік), гарантуючи якість та доступність участі для всіх категорій учасників.

Отже, концептуальна модель оптимізації реалізації права на справедливий суд у період воєнного стану ґрунтується на тому, що стійкість правосуддя забезпечується не шляхом розширення сфери винятків із загальних гарантій, а через формування цілісної системи конституційних запобіжників, здатних інкорпорувати елементи надзвичайного правового режиму без зміни онтологічної природи та без звуження конституційно гарантованого змісту права. Її теоретичну структуру формують сім взаємопов'язаних блоків:

- 1) аксіологічно-конституційний (верховенство права, людська гідність, недискримінація);
- 2) інституційно-структурний (суд, встановлений законом; незалежність; доброчесність і несумісність; автоматизований розподіл; фінансово-технічна спроможність);
- 3) юрисдикційно-доступовий (динамічні відсилання до офіційних переліків територій, адаптації для ВПО, військовослужбовців, осіб з інвалідністю, мовні гарантії);
- 4) процесуально-належний (змагальність, рівність сторін, ранній і ефективний доступ до захисника, конфіденційна дистанційна взаємодія, повна аудіо/відеофіксація, стандарти для перекладачів);
- 5) матеріалізаційно-виконавчий (компенсаційні моделі, спеціальні реєстри, взаємодія з міжнародними компенсаційними треками);
- 6) режимно-обмежувальний (періодичний перегляд дерогацій);
- 7) легітимаційно-підзвітний (анонімізоване оприлюднення рішень, прозорість розподілу справ, статистичні панелі строків, комунікаційні протоколи, дисциплінарні й антикорупційні запобіжники).

У практичній площині оптимізація реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану постає як інституціоналізований цикл, що

включає планування, застосування, перевірку та корекцію правових механізмів. На законодавчому рівні оптимізація передбачає закріплення чітких критеріїв пропорційності для кожного виду процесуальних обмежень, установлення строків дії тимчасових винятків із обов'язковим механізмом їх перегляду. У процесуальних кодексах це має втілюватися через відсилання до офіційних переліків територій, що дозволяє автоматично відновлювати територіальну підсудність після деокупації, а також визначати перехідні періоди для поновлення пропущених процесуальних строків. У сфері кримінальної юстиції йдеться про запровадження обов'язкової наступної судової перевірки ключових рішень прокурора, закріплення мінімальних стандартів конфіденційних дистанційних побачень «адвокат – підзахисний», створення централізованих реєстрів перекладачів із гарантованим державним фінансуванням. У сфері виконання судових рішень удосконалення відповідних механізмів має передбачати перенесення ризиків об'єктивної неможливості виконання з приватної особи на державу, зокрема шляхом застосування компенсаційних та інших передбачених законодавством правових засобів. У площині публічності важливим є застосування альтернативних форм відкритості – анонімізованих рішень, відстроченого оприлюднення, підвищених стандартів мотивування, які забезпечують легітимність судової влади в умовах обмеженого доступу громадськості.

Як я зазначав, вказане повинно спиратися на багаторівневу систему підзвітності та показників ефективності. Це включає парламентський контроль за продовженням воєнного стану та застосуванням обмежень, офіційне тлумачення ключових норм Конституційним Судом України, регулярні узагальнення практики Верховного Суду України для забезпечення єдності підходів, аналітичні звіти Державної судової адміністрації щодо дотримання строків і причин відкладення справ, а також оцінку доступності правосуддя для вразливих категорій населення. Формування системи кількісних і якісних індикаторів – таких як відсоток виконаних рішень, середня тривалість розгляду справи, частка дистанційних засідань із

забезпеченням конфіденційності, рівень доступу до суду для внутрішньо переміщених осіб, військовослужбовців та осіб з інвалідністю – переводить гарантії права на справедливий суд з декларативного рівня у площину практичної реалізації.

У загальнотеоретичному аспекті оптимізація права на справедливий суд у період воєнного стану означає перехід від логіки «надзвичайного управління» до моделі конституційної стійкості правосуддя. Воєнний стан розглядається не як підстава для звуження прав, а як перевірка здатності правової системи зберігати їхню сутність і водночас адаптуватися до екстремальних умов. Запропонована нами концепція зберігає ключові елементи справедливого суду – доступність, незалежність і безсторонність, розумні строки, публічність і виконання рішень, але коригує механізми їх реалізації, роблячи систему більш прозорою, керованою та прогнозованою. Це водночас гарантує ефективний захист прав людини в умовах війни, а й формує правову основу для післявоєнного відновлення судової влади відповідно до європейських стандартів верховенства права та конституційних принципів державності.

Практична значущість запропонованої концепції не обмежується виключно умовами воєнного стану. Її методологічна цінність полягає в тому, що вона може бути застосована до ширшого кола кризових правових режимів та надзвичайних обставин, за яких нормальне функціонування судової влади зазнає істотних організаційних, процесуальних, кадрових, інфраструктурних або цифрових ускладнень. Йдеться, зокрема, про надзвичайний стан, надзвичайні ситуації техногенного чи природного характеру, епідемії, пандемії, масштабні кібератаки на інформаційні системи судової влади, тимчасову втрату доступу до окремих територій, масове переміщення населення або інші обставини, що об'єктивно впливають на доступ до правосуддя та безперервність здійснення судочинства.

У цьому аспекті запропонована модель конституційної стійкості правосуддя має універсальний характер для кризового правового

регулювання, оскільки спрямована не на виправдання обмеження права на справедливий суд, а на визначення правових, інституційних та організаційних засобів збереження його сутнісного змісту за умов підвищеного ризику для нормального функціонування судової системи. Наведений підхід дає змогу розглядати кризові режими не як виняток із конституційного правопорядку, а як спеціальні умови його реалізації, за яких держава зобов'язана забезпечити мінімально необхідний, але реальний і ефективний рівень судового захисту.

Особливого значення ця концепція набуває з огляду на досвід функціонування судової влади в період пандемії COVID-19, коли обмеження фізичного доступу до приміщень судів, необхідність дистанційної участі у судових засіданнях, зміна режиму роботи судів, процесуальні затримки та нерівний доступ до цифрових засобів комунікації актуалізували питання співвідношення безпеки, процесуальної економії та гарантій справедливого судового розгляду.

Ці обставини системних викликів, пов'язаних з обмеженням фізичного доступу та потребою в дистанційній участі, вивели на перший план питання про допустимість використання судами «нетрадиційних» засобів комунікації, а також правові наслідки такого використання.

Особливості використання судом неофіційної власної електронної адреси учасника справи, який не був присутнім у судовому засіданні, як альтернативного засобу комунікації полягають у тому, що надіслання судом копій процесуальних документів на таку адресу має допоміжний характер, є додатковим засобом комунікації та не звільняє суд від виконання визначених процесуальним законом обов'язків щодо вручення судового рішення учасникам справи [190].

Зазначене підтверджує, що забезпечення права на справедливий суд у кризових умовах потребує завчасно сформованої нормативної моделі, яка передбачає сталі алгоритми організації судочинства, цифрові інструменти

доступу до суду, резервні механізми комунікації, адаптовані процесуальні строки та гарантії недопущення дискримінаційного обмеження учасників судового провадження.

Висновки до Розділу 2

1. Отже, можемо резюмувати, що конституційне обмеження прав і свобод людини – це встановлене Конституцією України, часово обмежене й підконтрольне суду звуження або модифікація змісту чи обсягу здійснення конкретних правомочностей, що переслідує легітимну мету (захист прав інших осіб, національної безпеки, громадського порядку, здоров'я, моралі тощо), є об'єктивно необхідним і пропорційним у демократичному суспільстві, повністю зберігає сутнісне ядро відповідного права, не допускає дискримінації, забезпечує передбачуваність для адресата та супроводжується ефективними процесуальними гарантіями і засобами правового захисту, включно з компенсаторними механізмами реалізації як дистанційна участь, доступ до матеріалів, розумна організація строків та автоматичним відновленням реалізації права після припинення обставин, які стали підставою для його обмеження.

2. Відступ від окремих зобов'язань України за п. 3 ст. 2, ст.ст. 9, 14 Пакту та ст. 6 Конвенції полягає у тимчасовій передачі окремих повноважень судів на стадії досудового розслідування у кримінальних справах відповідним прокурорам, що не становить принципової загрози суті охоронюваного вказаними міжнародними договорами права на справедливий суд, оскільки процесуально значимі результати такого досудового розслідування у логічному підсумку зрештою стають предметом судового розгляду, що здійснюється судом, який у контексті положень цих міжнародних договорів відповідає критерію «встановлений законом».

На нашу думку, рішення Верховної Ради України про відступ України від визначених міжнародними договорами у сфері прав людини зобов'язань, у т.ч. й від зобов'язань, обумовлених положеннями п. 3 ст. 2, ст.ст. 9, 14

Пакту та ст. 6 Конвенції, мають ухвалюватися у формі закону, а не постанови чи заяви.

Наголошено, що є актуальною потреба у нормативному визначенні поняття відступу від зобов'язань за міжнародним договором України шляхом внесення запропонованих нами змін і доповнень до абз. 13 ст. 2, назви розд. V, назви та ч.ч. 1, 2 ст. 24, назви та ч.ч. 2, 3 ст. 25, назви та ч.ч. 1, 2 ст. 26, ст. 27 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 № 1906-IV.

3. Воєнний стан істотно трансформує судову практику щодо права на справедливий суд, але не скасовує його змісту. Ключовою стає доктрина процесуальної безперервності, коли навіть за відсутності паперових матеріалів через релокацію, знищення чи окупацію провадження може тривати на підставі автентичних електронних копій і даних ЄСІТС за умови рівного доступу сторін і належного підтвердження справжності. Непорушним залишається інституційний критерій «суд, встановлений законом», тобто воєнні режими не можуть змінювати склад суду у справах найвищої тяжкості, адже законний склад є сутнісною частиною права на справедливий суд. Обмеження відкритості компенсуються концепцією цифрової публічності, що означає, що доступ до технічних аудіозаписів і матеріалів через захищені канали виконує функцію прозорості за умови відтворюваності, рівної доступності та відсутності вибіркості. Дистанційні формати допустимі виключно зі збереженням базових гарантій – належної ідентифікації учасників, конфіденційного зв'язку «захисник-підзахисний», повного доступу до матеріалів та реальної можливості здійснювати процесуальні дії; телефонні підключення без відеоідентифікації чи суто формальна присутність захисника є несумісними з змагальністю. Формується «воєнна» модель строків: мобілізація учасника може зупиняти розгляд, але суд має перевіряти реальну неможливість участі з урахуванням дистанційного зв'язку чи представництва, балансуючи права сторін і оцінюючи розумність строків з огляду на безпеку, логістику та доступність

цифрових інструментів. Дерогації від міжнародних зобов'язань мають ухвалюватися виключно законом, що гарантує ієрархічну чистоту, парламентський контроль і відповідність вимогам пропорційності та легітимності. Паралельно посилюється легітимаційно-підзвітний вимір, оскільки регулярна публічна звітність про строки, причини відкладень, технічну доступність засідань та обов'язкове оприлюднення рішень і записів підтримують довіру до судової влади. Невід'ємним елементом гарантій стає таке жорсткий стандарт мовної допомоги – переклад забезпечує незалежний кваліфікований фахівець із контрольованою повнотою та безперервністю, а не суддя чи секретар, що унеможлиблює упередженість і зберігає реальну рівність процесуальних можливостей.

4. Концептуальна модель оптимізації реалізації права на справедливий суд у період воєнного стану ґрунтується на тому, що стійкість правосуддя забезпечується не шляхом розширення сфери винятків із загальних гарантій, а через формування цілісної системи конституційних запобіжників, здатних інкорпорувати елементи надзвичайного правового режиму без зміни онтологічної природи та без звуження конституційно гарантованого змісту права.

ВИСНОВКИ

У дисертації комплексно проаналізовано право на справедливий суд як конституційну категорію, простежено його розвиток та узгодження з міжнародними стандартами, визначено місце в державній політиці правосуддя. Розкрито механізм реалізації даного права, а також особливості правового режиму у воєнний час. Виявлено ключові проблеми та запропоновано напрями оптимізації реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану, що дало підстави для наступних висновків:

1. Справедливість у контексті правосуддя – це нормативний стандарт і водночас вимір процесу й результату, що поєднує рівність сторін, пропорційність рішень і передбачуваність правозастосування, забезпечуючи відсутність свавілля та фактичну рівність можливостей у доступі до правової допомоги й захисту прав.

2. Сутність права на справедливий суд полягає у встановленні конституційних меж способу здійснення правосуддя та у визнанні за кожною особою процесуального середовища, в якому її аргументи будуть почуті, докази оцінені, а рішення – пояснене й придатне до виконання. Це право не зводиться до можливості звернутися до суду чи просто отримати формальне рішення, а його зміст полягає у гарантії якісного судового процесу, що обмежує дискрецію державної влади і водночас покладає на неї позитивні обов'язки щодо забезпечення організаційного, кадрового, фінансового та технічного характеру.

3. Сформульовано класифікацію елементів права на справедливий суд з розподілом на наступні групи: 1) аксіологічно-конституційні елементи; 2) інституційно-структурні; 3) юрисдикційно-доступові елементи; 4) процесуально-належні елементи; 5) матеріалізаційно-виконавчі елементи; 6) обмежувальні (режимні) елементи; 7) легітимаційно-підзвітні елементи.

4. Серед переваг сучасного стану правового регулювання права на справедливий суд в Україні доцільно виділити такі: 1) конституційна

інституціоналізація права на справедливий суд; 2) європейська інтеграція стандартів правосуддя; 3) інституційне посилення незалежності та публічної підзвітності судової влади; 4) комплексність процесуальних гарантій; 5) цифровізація справедливого судочинства.

5. Недоліками сучасного стану правового регулювання права на справедливий суд в Україні варто назвати наступні: 1) відсутність єдиного законодавчого визначення поняття права на справедливий суд; 2) розпорошеність і фрагментарність нормативно-правової бази; 3) відсутність ефективної системи контролю за дотриманням права на справедливий суд; 4) обмежена адаптація правових гарантій до умов воєнного стану.

6. Особливостями права на справедливий суд у контексті міжнародних стандартів є наступні: 1) поліцентричність – стандарти справедливого суду формуються на перетині універсального (ООН) та регіонального (Рада Європи) рівнів; 2) єдність інституційних вимог до суду і процесуальних гарантій провадження; 3) пряма дія та внутрішня пріоритетність стандартів – міжнародні стандарти покладаються в основу національного правозастосування як критерій належного судочинства (суд зобов'язаний застосовувати міжнародну практику); 4) субсидіарність – державам залишено простір розсуду, але в межах «ядра» гарантій і за умови ефективних внутрішніх засобів захисту; 5) інтеграція з суміжними правами – функціональний зв'язок з різними міжнародними правами (правом на ефективний засіб захисту, заборона дискримінації, правом на захист, правом на доступ до судових рішень і правом на виконання рішень); 6) воєнно-гуманітарний аспект – непорушний мінімум справедливого суду для цивільних/військовополонених у збройному конфлікті; 7) процесуальна інклюзивність – посилені процесуальні гарантії для осіб з інвалідністю, меншин, осіб із психосоціальними розладами тощо; 8) електронна трансформаційність – визнання дистанційних форматів (відеоконференції, електронні докази) за умови збереження змагальності, публічності, ідентифікації та безпеки даних.

7. Відступ від окремих зобов'язань України за п. 3 ст. 2, ст.ст. 9, 14 Пакту та ст. 6 Конвенції полягає у тимчасовій передачі окремих повноважень судів на стадії досудового розслідування у кримінальних справах відповідним прокурорам, що не становить принципової загрози суті охоронюваного вказаними міжнародними договорами права на справедливий суд, оскільки процесуально значимі результати такого досудового розслідування у логічному підсумку зрештою стають предметом судового розгляду, що здійснюється судом, який у контексті положень цих міжнародних договорів відповідає критерію «встановлений законом». Резюмовано, що рішення Верховної Ради України про відступ України від визначених міжнародними договорами у сфері прав людини зобов'язань, у т.ч. й від зобов'язань, обумовлених положеннями п. 3 ст. 2, ст.ст. 9, 14 Пакту та ст. 6 Конвенції, мають ухвалюватися у формі закону, а не постанови чи заяви.

Наголошено, що є актуальною потреба у нормативному визначенні поняття відступу від зобов'язань за міжнародним договором України шляхом внесення запропонованих нами змін і доповнень до абз. 13 ст. 2, назви розд. V, назви та ч.ч. 1, 2 ст. 24, назви та ч.ч. 2, 3 ст. 25, назви та ч.ч. 1, 2 ст. 26, ст. 27 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 № 1906-IV.

8. Особливостями впливу воєнного стану на розвиток судової практики щодо забезпечення права на справедливий суд є наступні: 1) доктрина процесуальної безперервності. Її сутність полягає в тому, що навіть за умов об'єктивної недоступності матеріалів справи у паперовій формі (через релокацію судів, знищення документів або тимчасову окупацію територій) доступ до правосуддя не повинен перериватися. Судове провадження може легітимно продовжуватися на основі автентичних електронних копій та даних, що зберігаються у Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі, за умови дотримання двох принципових вимог: забезпечення рівного доступу сторін до цих матеріалів та підтвердження їх автентичності

належними процесуальними засобами; 2) непорушним визнається інституційний критерій «суд, встановлений законом». Воєнні процесуальні режими не можуть змінювати чи редукувати склад суду у справах найвищої тяжкості, зокрема там, де передбачено можливість довічного позбавлення волі. Законний склад суду розглядається не як допоміжна процесуальна умова, а як сутнісний елемент самого права на справедливий суд, що відображає інституційну природу гарантій, закріплених у статті 6 ЄКПЛ; 3) утвердження концепції цифрової публічності як компенсатора обмеженої відкритості. У ситуаціях, коли фізична присутність учасників та громадськості у залі суду неможлива з огляду на безпекові умови, обов'язковим стає доступ до технічних аудіозаписів судових засідань через ЄСІТС або надані носії. Такий доступ виконує роль функціонального сурогату публічності. Для цього запропоновано критерії «цифрової прозорості»: відтворюваність запису, рівна доступність для всіх сторін процесу та відсутність селективного чи вибіркового надання матеріалів. Також закріплюється презумпція процесуальної нейтральності дистанційних форматів. Використання відеоконференцій у воєнний час є допустимим виключно за умови суворого дотримання базових гарантій: належної ідентифікації учасників, забезпечення конфіденційного зв'язку між адвокатом і підзахисним, повного доступу до матеріалів справи та реальної можливості ставити запитання й відповідати на них. Водночас сформульовано «червоні лінії» недопустимих спрощень: зокрема, телефонні підключення без відеоідентифікації чи формальна «технічна присутність» захисника, що фактично позбавляє сторону ефективного представництва; 4) формується воєнна модель процесуального строку. Йдеться про імперативне зупинення розгляду цивільних справ у випадках мобілізації учасника процесу. Водночас суд має як формально констатувати факт служби, так і здійснювати тест реальної неможливості участі, зважаючи на можливість дистанційного зв'язку чи представництва адвокатом. Ключовим завданням стає баланс між правами мобілізованої сторони та правами її процесуального

опонента. На цій основі вибудовується матриця оцінки розумності строків у воєнних умовах, яка враховує фактори форс-мажору, безпеки, логістики та доступності цифрових інструментів. Також формується принцип невідкладності для прифронтових юрисдикцій. Суди в умовах інфраструктурних руйнувань та логістичних перешкод не можуть обирати стратегію бездіяльності шляхом нескінченного відкладення розгляду справ. Натомість вони зобов'язані використовувати доступні правомірні процесуальні заміники – електронні матеріали справ, відеозв'язок, зміну територіальної підсудності. Відповідний підхід трансформує надзвичайність із чинника паралічу системи у сферу керованих процесуальних рішень, що дозволяють зберегти неперервність правосуддя навіть у найскладніших умовах; 5) акцентується необхідність ієрархічної чистоти дерогацій. Відступ від міжнародних правозахисних зобов'язань, прийнятих законами (через ратифікацію чи правонаступництво), повинен оформлюватися виключно актами законодавчого рівня. Це унеможлиблює використання підзаконних рішень як інструмента звуження прав і гарантує більш високий рівень парламентського та судового контролю. Таким чином забезпечується єдність стандартів пропорційності й легітимності, що відповідає як Конституції України, так і зобов'язанням держави за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод; 6) актуалізується легітимаційно-підзвітний вимір судочинства. Під час війни саме прозорість діяльності судів стає ключовим елементом суспільної довіри. Запровадження стандартів регулярної публічної звітності про строки розгляду справ, причини відкладень, технічну доступність судових засідань, а також обов'язковість оприлюднення рішень і доступу до технічних записів засідань перетворюється на необхідний інструмент підтримки інституційної стійкості судової влади. У цьому вимірі легітимність суду забезпечується як формальною бездоганністю процедури, так і прозорою комунікацією з суспільством; 7) формування жорсткого стандарту мовної допомоги як невід'ємного елементу гарантій захисту. Йдеться про доктринальне та практичне визнання того, що переклад у

судовому процесі має здійснювати виключно незалежний і компетентний перекладач. Будь-яка «самодопомога» суду, коли функції перекладача фактично перебирає суддя чи секретар, є несумісною з принципом рівності сторін та змагальності, оскільки підриває баланс процесуальних можливостей і створює ризики упередженості. У цьому контексті судова практика воєнного часу висунула вимогу до встановлення чітких критеріїв достатності перекладу: належна кваліфікація перекладача, повнота відтворення змісту, безперервність мовної підтримки протягом усього провадження, а також наявність процесуальних механізмів контролю якості перекладу. Таким чином, мовна допомога набуває статусу не технічного інструмента, а системоутворюючої гарантії, що визначає можливість реалізації інших елементів права на справедливий суд.

9. Запропоновано внесення таких змін і доповнень до Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 № 1906-IV:

- абзац 13 статті 2 викласти у такій редакції: «зупинення дії (відступ від зобов'язань) – перерва дії міжнародного договору або його окремих положень протягом певного проміжку часу»;

- назву розділу V, назву й частини першу та другу статті 24, назву та частину другу статті 25, частину другу статті 26, статтю 27 після слів «зупинення дії міжнародного договору України» доповнити словами «(відступ від зобов'язань за міжнародним договором України)»;

- частину третю статті 25 після слів «зупинення дії міжнародного договору» доповнити словами «(відступу від зобов'язань за міжнародним договором)»;

- назву та частину першу статті 26 після слів «зупинення дії міжнародних договорів України» доповнити словами «(відступу від зобов'язань за міжнародними договорами України)».

10. Запропоновано п. 32 ч. 1 ст. 85 Конституції України викласти у такій редакції:

«32) надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України, відступ від зобов'язань за такими договорами, зупинення дії та денонсація міжнародних договорів України».

11. Запропоновано внести системні зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» про окрему норму про зміну територіальної юрисдикції у разі загроз чи неможливості здійснення правосуддя, передбачивши уніфікований алгоритм тимчасового переадресування справ, автоматизований розподіл у суді-наступнику та автоматичне повернення підсудності після відновлення роботи первісного суду. Паралельно слід оптимізувати інфраструктуру захищеної дистанційної участі через мережу «кімнат конфіденційного зв'язку» в судах, СІЗО, військових частинах і ЦНАПах з уніфікованими вимогами до аудіо/відео, журналами доступу, навчанням персоналу, постійним моніторингом якості та регулярною звітністю. Воєнні обмеження не можуть виправдовувати звуження гарантій і дистанційні формати допустимі виключно за умови достовірної ідентифікації, забезпеченої конфіденційності «адвокат-клієнт», повної змагальності та неперервності провадження навіть без паперової справи. «Розумний строк» слід переосмислити як гнучкий інструмент захисту з чіткими правилами зупинення або перезапуску через бойові дії, окупацію, релокацію чи мобілізацію і з активним управлінням завантаженням судів, щоб запобігти зловживанням. У законодавстві також доцільно закріпити пріоритет розгляду справ про особисту свободу, сім'ю і дитину, соціальні виплати та статус військових, передбачити міжрегіональний перерозподіл справ і тимчасові відрядження суддів, а також установити стандарти електронних повісток, процесуальних календарів із граничними строками та санкцій за необґрунтовані відкладення.

12. Теоретичну основу моделі оптимізації реалізації права на справедливий суд у період воєнного стану формують сім взаємопов'язаних блоків: аксіологічно-конституційний (верховенство права, людська гідність, недискримінація); інституційно-структурний (суд, встановлений законом;

незалежність; доброчесність і несумісність; автоматизований розподіл; фінансово-технічна спроможність); юрисдикційно-доступовий (динамічні відсилання до офіційних переліків територій, адаптації для ВПО, військовослужбовців, осіб з інвалідністю, мовні гарантії); процесуально-належний (змагальність, рівність сторін, ранній і ефективний доступ до захисника, конфіденційна дистанційна взаємодія, повна аудіо/відеофіксація, стандарти для перекладачів); матеріалізаційно-виконавчий (компенсаційні моделі, спеціальні реєстри, взаємодія з міжнародними компенсаційними треками); режимно-обмежувальний (періодичний перегляд дерогацій); легітимаційно-підзвітний (анонімізоване оприлюднення рішень, прозорість розподілу справ, статистичні панелі строків, комунікаційні протоколи, дисциплінарні й антикорупційні запобіжники).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Круговий Д.С. Наукова інтерпретація права на справедливий суд. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 12. С. 708-711.
2. Бережанський Г.І. Особливості розуміння права на справедливий суд. Вісник кримінального судочинства. № 3. 2017. С. 191-196.
3. Ромашкін С. В. Проблеми реалізації права на справедливий судовий розгляд. Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та світі. Другі юридичні читання: матеріали Всеукраїнської дистанційної наукової конференції (26 квітня 2019 року, м. Одеса) / За заг.ред. Л. О. Корчової, І. А. Дришлюка; уклад. А. В. Левенець, О. В.Нарожна. Одеса: Фенікс, 2019. С.71-74.
4. Христова Г. О. Доктрина позитивних зобов'язань держави щодо прав людини: основні етапи формування. Держ. буд-во та місц. самоврядування. 2013. № 26. С. 16–32.
5. Подковенко Т. А. Справедливість у системі цінностей права. Актуальні проблеми правознавства. 2016. Вип. 4. С. 10–14.
6. Степанова С.В. Європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементація у національне законодавство України: конституційно-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ ; Ужгород, 2018. 216 с.
7. Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. Київ : Університет «Україна», 2014. 561 с.
8. Doebller Curtis F. J. Introduction to International Human Rights Law. CD Publishing; null edition (December 15, 2006). 270 p.
9. Грень Н. М. Право на справедливий суд: проблеми доступності та публічності. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки. 2015. № 825. С. 132-137.
10. Конституція України: науково-практичний коментар. за заг. ред. М.І. Іншина, В.А. Багрія, А.В. Андрєєва та ін. Київ; Кам'янець-Подільський: ТОВ "Друкарня "Рута". 2024. 416 с.

11. Курс цивільного процесу: підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Харків: Право, 2011. 1352 с.
12. Ткачук О.С. Витоки сучасного розуміння права на справедливий суд. *Visegrad Journal on Human Rights*. № 1/2. 2016. Р. 188–193.
13. Коруц У.З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовча практика України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2015. 229 с.
14. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія / О. М. Овчаренко. Харків: Право, 2008. 304 с.
15. Середенко К. «Справедливий суд» у розумінні європейського суду з прав людини. Матеріали «круглого столу» Роль практики Європейського Суду з прав людини у ствердженні принципу верховенства права. Миколаїв, 8 грудня 2016. С. 23-26.
16. Тобота Ю. А. Поняття та критерії «справедливого судового розгляду» у рішеннях Європейського суду з прав людини. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. 2013. № 1086. С. 65–68.
17. Грищук О. В., Добош З. А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект : монографія. Хмельницький : Хмельн. ун-т управл. та права, 2013. 268 с.
18. Фулей Т. І. Застосування Європейської конвенції з прав людини при здійсненні правосуддя в Україні : навч.-метод. посіб. для суддів / Акад. суддів України. Київ : Гештальт Консалтинг Груп : Прок-Бізнес, 2009. 200 с.
19. Жаровська І.М., Грень Н.М. Реалізація права людини на справедливий суд. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. № 5. 2017. С. 3-6.
20. Побережний Ю. В. Питання про зміст права на справедливий судовий розгляд у практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). *Collection of Scientific Papers «ΛΟΓΟΣ»*, (August 16, 2024; Oxford, UK). 2024. 137–139. URL <https://archive.logos-science.com/index.php/conference-proceedings/article/view/2180>

21.Шелевер Н. В. Конституційне право на справедливий суд у контексті статті 6 конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Юридичний вісник. 2020. № 5. С. 72–78.

22.Завальнюк І.В. Конституційно-правова кваліфікація права на справедливий суд. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2022. № 1. С. 46-52.

23.Коруц У. З. Теоретичні аспекти регулювання права на справедливий судовий розгляд у національному праві та в практиці Європейського суду з прав людини. Право і суспільство. 2013. № 6.2. С. 371-375. URL http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2013_6.2_8

24.Бучик А. Стандарти справедливого суду в розрізі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Віче. 2015. № 22. С. 2-5.

25.Сопільник Р. Л Теоретичні та організаційні засади забезпечення права на справедливий суд у світлі євроінтеграції України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / Приват. ВНЗ «Львів. ун-т бізнесу та права». Львів, 2017. 40 с.

26.Вахліс І.В. Право на справедливий судовий розгляд та право на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні: поняття і співвідношення. Юридичний науковий електронний журнал. № 1. 2023. С. 429-433.

27.Карпенко М.В., Котова Л.В. Право на справедливий суд та ефективний засіб юридичного захисту в практиці ЄСПЛ. Актуальні проблеми права: теорія і практика №1 (47), 2024. С. 103-119.

28.Комаров В.В. , Сакара Н.Ю. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві : навчальний посібник. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2007. 42 с.

29.Трегубов Е.Л. Право на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини. Форум права. 2010. № 1. С. 358–363.

30.Васіліу К.Є. Право на справедливий судовий розгляд та його елементи. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 4. С. 190-194.

31.Льошенко О. Ю. Реалізація права на справедливий суд у кримінальному судочинстві України : дис. канд. д-ра філософії : 081 «Право». Одеса, 2021. 240 с.

32.Ткачук О.С. Розумні строки у контексті права на справедливий судовий розгляд. Вісник Національної академії правових наук України. № 2 (85). 2016. С. 82-90.

33.Качанов Є. О. Право на справедливий суд як основоположна гарантія прав людини: історичний розвиток концепції. Науковий вісник публічного та приватного права: зб. наук. пр. Київ : Науково-дослідний інститут публічного права, 2017. Вип. 5. Т. 1. С. 23-27.

34.Сиза Н. П. Система елементів права на справедливий суд. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 4. С. 194–199.

35.Прокопенко О.Б. Право на справедливий суд : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Харків, 2011. 20 с.

36.Погорецький М. А., Гриценко І.С. Право на справедливий суд. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки». 2012. № 91. С. 4–7.

37.Бойко О. В. Право на справедливий судовий розгляд у кримінальному судочинстві України : дис. ... докт. філософ. : 081 – Право. Київ, 2021. 270 с.

38.Круговий Д.С. Елементи конституційного права на справедливий суд. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 9. С. 514-517.

39.Kruhovy D.S. Advantages and disadvantages of the current state of legal regulation of the right to a fair trial in Ukraine. KELM (Knowledge, Education, Law, Management). 2025. № 2 (70). 224 p. P. 153-158.

40.Круговий Д.С. Конституційно-правові засади реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану в Україні: постановка проблеми. Політика та право в умовах дії воєнного стану: пошук рішень: збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 23 квітня 2024 р.) / за заг. ред. П. В. Горінова ; Навчально-науковий інститут права та політології

УДУ імені Михайла Драгоманова. Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024. С. 288-290.

41.Ахтирська Н.М. Абсолютна заборона катувань як умова справедливого судочинства . Віче : теоретичний і громадсько-політичний журнал / Верховна Рада України. Київ, 2011. № 22 (307). С. 8-11

42.Беляневич О.А. Принцип спеціалізації судів та реалізація права на справедливий суд в господарському судочинстві. Вісник господарського судочинства : офіційний друкований орган Вищого господарського суду України. Вищий господарський суд України. Київ, 2014. № 6. С. 91-103

43.Воловик О.А. Новації закону про справедливий суд: як нам долати агресивно-правовий позитивізм? Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні : зб. матеріалів VI Всеукр. наук.-практ. конф. 24 квіт. 2015 р. / М-во освіти і науки України, Київ. ун-т права НАН України, Союз юристів України [та ін.] ; редкол.: Ю.Л. Бошицький, Ю.С. Шемшученко, О.В. Чернецька]. Львів : СПОЛОМ, 2015. С. 30-32.

44.Діденко Є.В. Іноземний досвід утілення права на справедливий суд під час розгляду справ про адміністративні правопорушення . Вісник Запорізького національного університету : збірник наукових праць . Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2018. Юридичні науки ; № 3 . С. 95-101.

45.Зайцев Ю.Є. Забезпечення права на справедливий судовий розгляд у світлі вимог Європейської конвенції з прав людини . Бюлетень Міністерства юстиції України : офіційне видання . Міністерство юстиції України. Київ, 2008. № 11/12 (85/86). С. 242-243.

46.Луспеник Д.Д. Законність, обґрунтованість і справедливість судового рішення – основні чинники авторитету судової влади (коментар) . Вісник Верховного Суду України : офіційне науково-практичне видання / Верховний Суд України. Київ, 2010. № 1 (113). С. 10-12.

47.Мазур О.С. Окремі аспекти статті 6 "Право на справедливий суд" Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод .

Криміналістика і судова експертиза : міжвідомчий науково-методичний збірник / Київ. н.-д. ін-т судових експертиз М-ва юстиції України ; редкол.: О.Г. Рувін, Н.В. Нестор, О.В. Баулін [та ін.]. Київ, 2023. Вип. 68. С. 204-211.

48. Малько І.В. Допустимість доказів як складова права на справедливий суд. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні : матеріали міжнар. наук. конф. (26-27 жовт. 2017 р., м. Чернівці) / М-во освіти і науки України, Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, Юрид. ф-т, Каф. правосуддя ; [редкол.: Щербанюк О.В. та ін.]. Чернівці : Технодрук, 2017. С. 306-309.

49. Москвич Л.М. Ефективність та справедливість судової системи . Вісник Верховного Суду України : офіційне науково-практичне видання / Верховний Суд України. Київ, 2009. № 8 (108). С. 45-48 .

50. Отрадна О.О. Реалізація принципу справедливості у цивільно-правових зобов'язаннях із завдання недоговірної шкоди. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Юридичні науки ; Вип. 74/76 . Київ, 2007. С. 120-123.

51. Писаренко Н.Б. Застосовність гарантій права на справедливий суд в адміністративному судочинстві: практика Європейського суду з прав людини та українські реалії. Вісник Національної академії правових наук України : збірник наукових праць / Нац. акад. правових наук України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. № 3 (86). С. 214-228.

52. Подольський К.С. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні : матеріали міжнар. наук. конф. (26-27 жовт. 2017 р., м. Чернівці) / М-во освіти і науки України, Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, Юрид. ф-т, Каф. правосуддя ; [редкол.: Щербанюк О.В. та ін.]. Чернівці : Технодрук, 2017. С. 314-317.

53. Помазанов А.В. Касаційне оскарження у цивільному процесі України в контексті реалізації права на справедливий суд. Бюлетень Міністерства

юстиції України : загальнодержавне науково-практичне фахове видання / Міністерство юстиції України. Київ, 2017. № 12, грудень. С. 30-37.

54.Попова О.Я. Засада змагальності у кримінальному провадженні як гарантія забезпечення права на справедливий суд. Актуальні питання реформування процесуального законодавства в Україні : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, 1 груд. 2017 р. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Юрид. ф-т, Каф. правосуддя, Рада молодих вчених ; [уклад.: М.А. Погорецький, О.А. Шурин ; редкол.: М.А. Погорецький (голова) та ін.]. Київ : Дрім Прінт, 2017. С. 38-39

55.Прилуцький С.В. Мiroва юстиція як альтернативна форма реалізації права на справедливий судовий захист. Судова апеляція : науково-практичний журнал / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ; Київ. апеляційний суд ; редкол.: Головачов Я.В., Кресіна І.О., Тимченко Г.П. [та ін.]. Київ, 2019. № 3 (56). С. 6-16.

56.Решота В.В. Правова природа рішень Верховного Суду України в адміністративному судочинстві у контексті забезпечення права на справедливий суд. Публічне право : науково-практичний юридичний журнал / Всеукр. громадська організація "Майбутнє країни" ; Ужгород. нац. ун-т. Київ, 2015. № 2 (18). С. 96-102.

57.Сакара Н.Ю. Вплив фундаменталізації прав людини на становлення права на справедливий судовий розгляд. Проблеми законності : збірник наукових праць . М-во освіти і науки України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; редкол.: В.Я. Тацій, А.П. Гетьман, Ю.Г. Барабаш [та ін.]. Харків, 2017. Вип. 138. С. 43-54.

58.Сарай А.І. Концептуальна характеристика права на справедливий суд: правові позиції ЄСПЛ. Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей : [(присвяч. 25-ій річниці Конституції України)] : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 22 черв. 2021 р. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ "Ужгород. нац. ун-т", Юрид. ф-т, Каф.

конституц. права [та ін.]. Науково-пізнавальна серія "Право на всякі потреби" . Ужгород : РІК-У, 2021. С. 172-176.

59.Сопільник Р.Л. Забезпечення права на справедливий суд як складова предмета судового права в умовах європейської інтеграції. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ : збірник наукових праць / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2017. № 2 (77). С. 34-40.

60.Хилюк С.В. Європейські стандарти справедливого судового розгляду та кримінальна відповідальність за завідомо неправосудне судове рішення в Україні . Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 18-19 жовт. 2018 р., м. Чернівці / М-во освіти і науки України, Чернівець. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, Юрид. ф-т, Каф. процес. права [та ін. ; редкол.: О.В. Щербанюк (голова), Л.М. Москвич, Л.А. Остафійчук та ін.]. Чернівці : [б. в.], 2018. С. 40-42.

61.Цвіркун Ю.І. Європейські стандарти справедливого суду та їх застосування під час вирішення публічно-правових спорів . Актуальні проблеми правознавства : збірник наукових праць / Західноукр. нац. ун-т, Юрид. ф-т ; голов. ред. Слома В.М. ; редкол.: Балинська О.М., Банах С.В., Гречанюк С.К. [та ін.]. Тернопіль, 2022. Вип. 3 (31). С. 76-83.

62.Цувіна Т.А. Виконання судових рішень у контексті права на справедливий судовий розгляд . Проблеми законності : збірник наукових праць / М-во освіти і науки України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; редкол.: В.Я. Тацій, А.П. Гетьман, Ю.Г. Барабаш [та ін.]. Харків, 2018. Вип. 141. С. 80-93.

63.Шевелюк Л.С. Правовий статус адвоката у європейському суді з прав людини . Цивілістична процесуальна думка : науково-практичний журнал / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Каф. нотаріального та виконавчого процесу і адвокатури ; відп. за вип.: Фурса С.Я., Дерій О.О. ; редкол.: Фурса С.Я., Снідевич О.С., Дерій О.О. [та ін.]. Київ, 2018. № 3. С. 73-78

64.Шеляженко Ю.В. Проблеми забезпечення особистої автономії у праві на справедливий суд . Актуальні питання реформування процесуального законодавства в Україні : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, 1 груд. 2017 р. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Юрид. ф-т, Каф. правосуддя, Рада молодих вчених ; [уклад.: М.А. Погорецький, О.А. Шурин ; редкол.: М.А. Погорецький (голова) та ін.]. Київ : Дрім Прінт, 2017. С. 43-45

65.Юдківська Г.Ю. Огляд загальних гарантій справедливого судового процесу – ч. 1 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод . Європейський суд з прав людини. Судова практика. Київ, 2013. Вип. 3, кн. 1, ч. 2 : Стаття 6 ЄКПЛ "Право на справедливий суд" : у 3-х кн. С. 795-877 .

66.Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996 р. № 30. Ст. 141.

67.Рішення у справі за конституційним зверненням громадянина К. Г. Устименка щодо офіційного тлумачення статей 55, 64 Конституції України (справа К. Г. Устименка) : Рішення Конституційного Суду України від 30 жовт. 1997 р. № 5-зп. Офіційний сайт Конституційного Суду України. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/375>

68.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води): рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 р. № 9-зп. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v009p710-97>

69.Рішення у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234 та частини третьої статті 236 Кримінального процесуального кодексу України (справа про розгляд судом

окремих постанов слідчого і прокурора) : Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2003 р. № 3-рп/2003. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL <https://zakon.rada.gov.ua/go/v003p710-03>

70.Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України № 1618-IV від 18 березня 2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004 р. № 40-42. стор. 1530. Ст. 492.

71.Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

72.Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред.: С.В. Ківалов, С.М. Міщенко, В.Ю. Захарченко. Харків : Одиссей, 2013. 1104 с., с. 68.

73.Гловюк І.В. Доступ до суду у кримінальному процесі: проблеми теорії. Часопис Академії адвокатури України. 2011. № 2 (11). С. 1–7. URL: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/466>

74.Крет Г.Р. Право на справедливий судовий розгляд як основа для виокремлення міжнародних стандартів справедливого правосуддя у кримінальному провадженні. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2019. № 42. том 1. С. 137-140.

75.Про судоустрій і статус суддів: Закон України № 1402-VIII від 2 червня 2016 року. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2016. № 31. Ст.545.

76.Завальнюк І.В. До питання поняття права на справедливий суд. Часопис Київського університету права. 2020. № 4. С. 171-173.

77.Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12 лют. 2015 р. № 192-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 18. Ст. 132.

78.Романів Х.Б. Забезпечення права на справедливий суд: міжнародне закріплення та вітчизняні здобутки. Інформація і право. № 3(26)/2018. С. 131-136.

79.Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 лип. 2017 р. № 2136-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 35. Ст. 376.

80.Про доступ до судових рішень: Закон України від 22 груд. 2005 р. № 3262-IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 15. Ст. 128.

81.Круговий Д.С. Розвиток цифровізації державних послуг у сфері судочинства в умовах воєнного стану. Науковий вимір осмислення та пошуку оптимальних моделей розвитку України: маркетинговий, економічний, фінансовий, управлінський та правовий аспекти : збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 19 березня 2025 р. Київ : Академія праці, соціальних відносин та туризму / За заг. ред.: Н.В. Писаренко, В.Б. Сухомлин, Київ. 2025. 378 с.

82.Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : Рішення Вищої ради правосуддя від 17 серпня 2021 р. № 1845/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text>

83.Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 11 жовтня 2023 р. у справі № 454/1883/22 / Верховний Суд. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114158847> (дата звернення: 06.03.2025).

84.Бринцев В.Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади. В.Д. Бринцев. Х., 2010. 464 с.

85.Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : дис....докт. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2004. 447 с.

86.Міжнародні соціальні стандарти: навч. посіб. / авт.: А. М. Юшко, Н. М. Швець; за заг. ред. В. В. Жернакова. Х.: Нац. ун-т “Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого”, 2013. 121 с.

87.Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. К. : Українська енциклопедія, 2003. Т. 5: П-С. 736 с.

88.Луценко Ю.І., Гуртова К.М. Міжнародно-правові стандарти поліцейської діяльності щодо протидії катуванням. Проблеми сучасної поліцейстики: тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 квіт. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ. Харків : ХНУВС, 2021. С. 229–232.

89.Ключко А.М. Міжнародні стандарти роботи поліції. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історикоправові проблеми: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 листоп. 2016 р.). С. 131–133.

90.Бойко І.В. Застосовність статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при розгляді справ про адміністративні правопорушення. Вісник Національної академії правових наук України. № 2 (85) 2016. С. 59-71.

91.Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри/ Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич. К.: Ваїте, 2021. 528 с., с. 140; Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. За ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Х.: Право, 2008. 416 с.

92.Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_015 дата звернення 22.05.2023.

93.Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950. Рада Європи. Урядовий кур'єр. 2010. № 215.

94.Шишкіна Є. Деякі аспекти правової природи рішень Європейського суду з прав людини. Право України. 2005. № 4. С. 102–104.

95.Сакара Н.Ю. Право на справедливий судовий розгляд та національна практика цивільного судочинства. Право України. 2011. № 10. С. 63-76.

96.Гуйван П.Д. Право на справедливий суд: сутність та темпоральні виміри за міжнародними стандартами : монографія. Харків : Право, 2019. 584 с.

97. Кононенко В. П. Практика Європейського суду з прав людини як «живе право» та конституційне право на життя. Правова держава. 2019. № 35. С. 89–95.

98. Мазур М. В. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: Навчальний посібник. / за заг ред. В. М. Карпунова. МВС України, Луганський державний ун-т внутрішніх справ. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. С. 259.

99. Case of Brumărescu v. Romania: Judgment of the European Court of Human Rights from 28 October 1999. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58337>

100. Справа «Христов проти України» : Рішення Європейського Суду з прав людини від 19 лютого 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_443

101. Case of Avagyan v. Armenia: Judgment of the European Court of Human Rights from 22 November 2018. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-187688>.

102. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154

103. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_153

104. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12.08.1949 URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_151

105. Кайдаш О.Ю., Грохольський В.П. Про право на справедливий суд. Людина, суспільство, держава: актуальні питання правового регулювання взаємодії (міжнародна науково-практична конференція). Харків, 2020. С. 37–40.

106. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043

107. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року: Ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 року № 2148-VIII. Міжнародні документи по правам людини. Харків: «Арсин, ЛТД», 2000. С. 64–85.
108. Рекомендації № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя від 14.05.1981 <coe.int/en/web/cdcj/recommendations-resolutions-guidelines> дата звернення 24.06.2019.
109. Загальний коментар № 32, стаття 14: Право на рівність перед судами і трибуналами і на справедливий судовий розгляд, схвалений Комітетом з прав людини ООН на дев'яностій сесії, що відбулася у м. Женева (Швейцарія) 09 – 27 липня 2007 року). Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. Київ, 2015. С. 314–327.
110. Case of Delcourt v. Belgium: Judgment of the European Court of Human Rights from 17 January 1970. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57467>
111. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою: від 29 листопада 1985 року. Права человека и судопроизводство: собр. междунар. док. OSCE; Viena; Warshava, 1997. С. 229–233.
112. Конвенція про права дитини: Міжнародний документ від 20 листоп. 1989 р.: ратифікована Постановою Верховної Ради Української РСР від 27 лют. 1991 р. № 789-XII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 20. Ст. 277.
113. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3477-IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. Ст. 260.
114. Круговий Д.С., Антонов В.О. Право на справедливий суд: щодо виду нормативного акту про відступ України від міжнародно-договірних

зобов'язань. *Науково-практичний журнал «Європейські Перспективи»* 2025. № 4. 619 с. С. 17-22.

115. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про попереднє ув'язнення» щодо додаткового регулювання забезпечення діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану : Закон України від 03 березня 2022 р. № 2111-IX. Верховна Рада України. Голос України. 07.03.2022. № 48.

116. Regarding derogation measures, 23.03.2022, Annex / Permanent Representation of Ukraine to the Council of Europe. Secretary General of the Council of Europe, Strasbourg, 2022. URL: <https://rm.coe.int/1680a5ef57>.

117. Словник української мови : [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970-1980. Т. 5 : Н-О / ред. тому: В. О. Винник, Л. А. Юрчук. 1974. 840 с.

118. Стрекалов А. Є. Обмеження основних прав та свобод людини і громадянина як інститут конституційного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2010. 20 с.

119. Осинська О. В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 20 с.

120. Скрипнюк О. Конституційно-правове регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Публічне право*. 2011. № 3. С. 5-11.

121. Про тимчасові слідчі комісії і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України : Закон України від 19 грудня 2019 р. № 400-IX / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 27. Ст. 174.

122. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99.

123. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 11.07.1978. № 18. Ст. 268.

124. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР : Закон Української РСР від 27 жовтня 1989 р. № 8303-XI. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1989. № 45. Ст. 624.

125. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 7 жовтня 1977 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77/ed19780420#Text>

126. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.

127. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022. *Голос України*. 24.02.2022. № 37.

128. Про затвердження Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» : Закон України від 15.03.2022 № 2119-IX. *Голос України*. 18.03.2022. № 59.

129. Лук'янова А. В., Мещерякова В. Є. Відступ від зобов'язань за Європейською конвенцією з прав людини під час надзвичайної ситуації: зміст, виконання та світова практика. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 525–529. DOI: 10.32782/2524-0374/2024-11/122.

130. Савчин М.В. Чесноти і цінності у праві та їх вплив на конституцію. *Право України*. 2024. № 1. С. 108–128. DOI: 10.33498/loiu-2024-01-108.

131. Скрипнюк О. В., Марцеляк О. В. Міжнародні стандарти виборчого права у воєнний та повоєнний час: безпековий аспект й особливості забезпечення виборчих прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 89, ч. 1. С. 253–259. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.35>.

132. Балацька О. Р. Доступ до суду як гарантія права на судовий захист: правові позиції Конституційного Суду України. Прикарпатський юридичний вісник. 2024. Вип. 4 (57). С. 14–19. DOI: 10.32782/ryuv.v4.2024.3.
133. Тицька Я. О., Шкодовська Ю. Ю. Право на судовий захист в системі прав людини: науково-теоретичний аспект у сучасному контексті. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 9. С. 348–351. DOI: 10.32782/2524-0374/2021-9/86.
134. Оніщук М. В., Савчин М. В. Пряма дія Конституції та імплементація її положень в адміністративному судочинстві. Часопис Київського університету права. 2020. № 3. С. 419–426. DOI: 10.36695/2219-5521.3.2020.78.
135. Про Посібник зі статті 15 Європейської конвенції з прав людини, Рада Європи/Європейський суд з прав людини. 2016. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_15_ukr
136. Маленевський А. О. Відступ від зобов'язань за Конвенцією в умовах війни: український досвід. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 5. С. 28–31. DOI: 10.32782/2524-0374/2024-5/3.
137. Note verbale from the Permanent Representation of Ukraine to the Council of Europe, dated 29 June 2016, № 31011/32-119/1-580, URL: <https://rm.coe.int/0900001680694a09> (дата звернення: 10.03.2025).
138. Денисов В. Н., Фалалєєва Л. Г. Громадянські права людини крізь призму відступу України від зобов'язань в умовах збройного конфлікту та тимчасової окупації частини її території. Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації : колективна монографія / За заг. ред. Н. В. Мішиної. Львів-Торунь : Ліга-Прес, 2020. 392 с.
139. Круговий Д.С. Окремі проблеми забезпечення неприпустимості обмеження права на судовий захист в умовах воєнного стану. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Право*. Вип. 88 : Ч. 1. 2025. С. 146-151.

140. United Nations, Reference: C.N.65.2022.TREATIES-IV.4 (Depositary Notification), 1 March 2022. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2022/CN.65.2022-Eng.pdf> \

141. Note verbale, 28.02.2022, № 31011/32-017-3 / Permanent Representation of Ukraine to the Council of Europe. Secretary General of the Council of Europe, Strasbourg, 2022. URL: <https://rm.coe.int/1680a5b0b0> \

142. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 р. № 2136-IX / Верховна Рада України. *Голос України*. 23.03.2022. № 64.

143. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 14-15, № 16-17. Ст. 133.

144. Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод»: Постанова Верховної Ради України від 21 травня 2015 р. № 462-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 29. Ст. 267.

145. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 26. Ст. 892.

146. Словник української мови : [в 11 т.] / [АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні] ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970-1980. Т. 1 : А-В / ред. тому: П. Й. Горещкий [та ін.]. 1970. 799 с.

147. Про внесення змін до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» щодо превентивного затримання у районі проведення антитерористичної операції осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години: Закон України від 12 серпня 2014 р. № 1630-VII /

Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 39. Ст. 2007.

148. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції : Закон України від 12 серпня 2014 р. № 1631-VII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 39. Ст. 2008.

149. Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції : Закон України від 12 серпня 2014 р. № 1632-VII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 39. Ст. 2009.

150. Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями : постанова Верховної Ради України від 17 березня 2015 р. № 254-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 17. Ст. 128.

151. Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей : Закон України від 16 вересня 2014 р. № 1680-VII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 45. Ст. 2043.

152. Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України : Закон України від 21 квітня 2022 р. № 2217-IX / Верховна Рада України. *Голос України*. 06.05.2022. № 98.

153. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях : Закон України від 18 січня 2018 р. № 2268-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 10. Ст. 54.

154. Про межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях : Указ

Президента України від 7 лютого 2019 р. № 32/2019 / Президент України. *Урядовий кур'єр*. 09.02.2019. № 27.

155. Деякі питання формування переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією : постанова Кабінету Міністрів України від 6 грудня 2022 р. № 1364 / Кабінет Міністрів України. *Офіційний вісник України*. 2022. № 99. Ст. 6191.

156. Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією : наказ Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 22 грудня 2022 р. № 309 / Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. *Офіційний вісник України*. 2022. № 100. Ст. 6288.

157. Про перейменування Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України : постанова Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2024 р. № 1366 / Кабінет Міністрів України. *Офіційний вісник України*. 2024. № 110. Ст. 7057.

158. Про правонаступництво України : Закон України від 12 вересня 1991 р. № 1543-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 46. Ст. 617.

159. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.

160. Про міжнародні договори України : Закон України від 22 грудня 1993 р. № 3767-XII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 10. Ст. 45.

161. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.

162. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005. *Урядовий кур'єр*. 05.10.2005. № 188.

163. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії й щомісячного довічного грошового утримання) від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005. *Офіційний вісник України*. 2005. № 42. Ст. 2662.

164. Постанова колегії суддів Першої судової палати ККС ВС від 13.06.2023 у справі № 225/127/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111614175>

165. Постанова колегії суддів Третьої судової палати ККС ВС від 11.10.2023 у справі № 317/1524/15-к. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=114188369&red=1000038545725627b991c167bdca64c01f812c&d=5> (д

166. Постанова колегії суддів Другої судової палати ККС ВС від 14.11.2023 у справі № 644/2494/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114994261>

167. Постанова колегії суддів Першої судової палати ККС ВС від 23.07.2024 у справі № 937/2776/20. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?d=5&red=100003b0b99c85ee118fe2ac0dd0469bf5b728®num=120655007>

168. Постанова колегії суддів Другої судової палати ККС ВС від 27.07.2023 у справі № 392/856/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112634833> (дата звернення: 21.03.2025).

169. Постанова колегії суддів Третьої судової палати КЦС ВС від 18.07.2024 у справі № 796/198/2018. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120513821> (дата звернення: 24.03.2025).

170. Постанова колегії суддів Третьої судової палати ККС ВС від 24.07.2024 у справі № 521/15479/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120655032> (дата звернення: 29.03.2025).

171. Постанова колегії суддів Першої судової палати ККС ВС від 26.11.2024 у справі № 463/1771/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123498980> (дата звернення: 29.03.2025).

172. CASE OF TSULUKIDZE AND RUSULASHVILI v. GEORGIA (Applications nos. 44681/21 and 17256/22). URL <https://ips.ligazakon.net/document/ES078315> (дата звернення: 26.03.2025).

173. Об'єктивна неупередженість: наріжний камінь справедливого правосуддя. Закон і бізнес. URL: https://zib.com.ua/ua/164187-obektivna_neuperedzhenist_narizhniy_kamin_spravedlivogo_prav.html?fbclid=IwY2xjawGpTElleHRuA2FlbQIxMQABHUEJULMaZW5lfMKhREeNnypazrMxXntKWPbhPBCNnuoO3nBe8JjGIxvapg_aem_UrcU6dsreacOQWYF1xTing \

174. Круговий Д.С. Щодо порядку встановлення причинно-наслідкового зв'язку між загибеллю військовослужбовця України та збройною агресією. *Захист прав людини в Україні : сучасний стан та перспективи вдосконалення* : збірник матеріалів Науково-практичного круглого столу, присвяченого 76-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 10 грудня 2024 р.). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 67-69.

175. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 16 липня 2020 р. у справі № 711/7922/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90537033>.

176. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 23 червня 2021 р. у справі № 707/52/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98000180>.

177. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 14 березня 2018 р. у справі № 363/2981/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72850452>.

178. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 05 грудня 2022 р. у справі № 490/6057/19-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107963201>.

179. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28 лютого 2024 р. у справі № 415/2182/20 / Верховний Суд. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117555176>

180. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 / Конституційний Суд України. *Офіційний вісник України*. 2016. № 48. Ст. 1724.

181. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Лужинецького Анатолія Олександровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів частини першої статті 111 Кримінально-виконавчого кодексу України (щодо особистого і сімейного життя особи, засудженої до довічного позбавлення волі) від 20 грудня 2023 р. № 11-р(II)/2023 / Конституційний Суд України. *Офіційний вісник України*. 2024. № 12. Ст. 795.

182. Basic Law for the Federal Republic of Germany: in the revised version published in the Federal Law Gazette Part III, classification number 100-1, as last amended by the Act of 22 March 2025 (Federal Law Gazette 2025 I, No. 94). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html (дата звернення: 04.01.2026).

183. The Constitution of the Republic of Poland of 2 April 1997. Official English translation. Sejm of the Republic of Poland. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm> (дата звернення: 04.01.2026).

184. France's Constitution of 1958 with Amendments through 2008. Constitute Project. 41 p. URL: https://www.policinglaw.info/assets/downloads/1958_Constitution_of_France_%28as_amended%29.pdf (дата звернення: 05.01.2026).

185. The Spanish Constitution. Cortes Generales. Boletín Oficial del Estado. BOE núm. 311, 29 Dec. 1978. Ref.: BOE-A-1978-40001. Consolidated text, last modified 27 Sept. 2011. 39 p. URL: <https://www.boe.es/buscar/pdf/1978/BOE-A-1978-40001-consolidado.pdf> (дата звернення: 04.01.2026).

186. The Constitution of the Republic of Lithuania: adopted by the citizens of the Republic of Lithuania in the Referendum of 25 October 1992. Consolidated version from 22 May 2022. Constitutional Court of the Republic of Lithuania. URL: <https://www.lrkt.lt/en/about-the-court/legal-information/the-constitution/192> (дата звернення: 06.01.2026).

187. Constitution of the Republic of Estonia: adopted on 28 June 1992, as amended in 2015: excerpts related to state of emergency. OSCE/ODIHR database of legal reviews and legislation – LEGISLATIONLINE. URL: <https://legislationline.org/taxonomy/term/23630> (дата звернення: 04.05.2026).

188. Basic Law: Human Dignity and Liberty (1992). Knesset of Israel. Official English translation. URL:

<https://m.knesset.gov.il/EN/activity/documents/BasicLawsPDF/BasicLawLiberty.pdf>

189. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 93. Ст. 364.

190. Круговий Д.С. Особливості використання судом власної електронної адреси учасника справи як альтернативного засобу комунікації. Правові засади організації та здійснення публічної влади : збірник тез VII Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої світлій пам'яті доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова (м. Хмельницький, 17 травня 2024 р.). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 119-122.

191. Омельченко Н.Л. Парламентаризм як категорія сучасного конституційного права. *Правова держава*. Випуск 35 (2024). С. 417–425. DOI: 10.33663/0869-2491-2024-35-417-425

192. Кубальський В.Н. Обмеження прав і свобод людини при здійсненні заходів захисту державного суверенітету в умовах воєнного стану. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія Право. Збірник наукових праць. 2026. Вип. 31. С. 177-188. DOI 10.34079/2518-1319 -2026-16-31-177-188

193. Камінська Н.В. Компетенція органів конституційної юстиції: порівняльно-правовий аналіз і перспективи модернізації в Україні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. №1(25). С.38-49. DOI: 10.33270/01232502.38.

194. Наливайко Л. Конституційне право на справедливий суд в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1 (128). С. 24–29. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/14513>

195. Novitskyi V., Krusian A., Shynkar T., Demydenko V. & Lemekha R. Legal Integrative Framework in the European Union: Analysis of the Key Principles and Their Influence on the National Legislation. Janus.net, E-journal of international relations. Thematic Dossier-Rule of Law, Human Rights, and Institutional Transformation in Times of Global and National Challenges, VOL. 16, N°. 2, TD3, March 2026, pp. 66-81. <https://doi.org/10.26619/1647-7251.DT0226.4>

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ,

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Круговий Д.С. Елементи конституційного права на справедливий суд. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 9. 536 с. С. 514-517. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/124>

2. Круговий Д.С. Наукова інтерпретація права на справедливий суд. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 12. 715 с. С. 708-711. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/166>

3. Круговий Д.С. Окремі проблеми забезпечення неприпустимості обмеження права на судовий захист в умовах воєнного стану. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Право*. Вип. 88 : Ч. 1. 2025. 443 с. С. 146-151. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.20>

4. Круговий Д.С., Антонов В.О. Право на справедливий суд: щодо виду нормативного акту про відступ України від міжнародно-договірних зобов'язань. *Науково-практичний журнал «Європейські Перспективи»* 2025. № 4. 619 с. С. 17-22. DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.4.3>

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Kruhovy D.S. Advantages and disadvantages of the current state of legal regulation of the right to a fair trial in Ukraine. KELM (Knowledge, Education, Law, Management). 2025. № 2 (70). 224 p. P. 153-158.

6. Круговий Д.С. Конституційно-правові засади реалізації права на справедливий суд в умовах воєнного стану в Україні: постановка проблеми. Політика та право в умовах дії воєнного стану: пошук рішень: збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 23 квітня 2024 р.) / за заг. ред. П. В. Горінова ; Навчально-науковий інститут права та політології УДУ імені Михайла Драгоманова. Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024. 399 с. С. 288-290.

7. Круговий Д.С. Особливості використання судом власної електронної адреси учасника справи як альтернативного засобу комунікації. *Правові засади організації та здійснення публічної влади* : збірник тез VII Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої світлій пам'яті доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова (м. Хмельницький, 17 травня 2024 р.). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. 255 с. С. 119-122.

8. Круговий Д.С. Об'єктивний критерій визначення безсторонності суду як структурного елементу права на справедливий суд. *Право і правоохоронна діяльність: актуальні проблеми та перспективи розвитку* : матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 5 грудня 2024 р.). Полтава, 2024. 229 с. С. 22-24.

9. Круговий Д.С. Щодо порядку встановлення причинно-наслідкового зв'язку між загибеллю військовослужбовця України та збройною агресією. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення* : збірник матеріалів Науково-практичного круглого столу, присвяченого 76-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 10 грудня 2024 р.). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. 182 с. С. 67-69.

10. Круговий Д.С. Розвиток цифровізації державних послуг у сфері судочинства в умовах воєнного стану. *Науковий вимір осмислення та пошуку оптимальних моделей розвитку України: маркетинговий, економічний, фінансовий, управлінський та правовий аспекти* : збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 19 березня 2025 р. Київ : Академія праці, соціальних відносин та туризму / За заг. ред.: Н. В. Писаренко, В. Б. Сухомлин, Київ. 2025. 378 с. С. 349-351.